

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Z.H.ƏLİYEV

**ÜMUMİ
BİBLİOQRAFİYAŞÜNASLIQ**

DƏRS VƏSƏİTİ

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 25.10.2000-ci il tarixli 973 sayılı əmri ilə ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi tövsiyə edilmişdir.

**BAKİ
UNİVERSİTETİ NƏŞRİYYATI
2001**

UOT: 010
KBT: 78.5
Ə-56

Elmi redaktor: Pedaqoji elmlər namizədi,
                                  dosent **N.İ.İsmayılov**

Rə'yçilər: Pedaqoji elmlər namizədi,
                                  dosent **Ə.T.Xələfov**
                                  Baş müəllim **R.Ə.Vəzirova**

Nəşriyyat redaktoru: **Məmməd Əlizadə**

Əliyev Z.H. Ümumi bibliografiyaşünaslıq
Dərs vəsaiti.- B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı
2001.-145 s.

*Kitabda bibliografik fəaliyyətin nəzəri əsaslarından
mühüm elmi anlayış olan bibliografik informasiyanın mahiyyəti
yətindən, əsas ictimai funksiyalarından, yaranma tarixindən
inkışaf qanunauyğunluqlarından və s. bəhs olunur.*

$\frac{4406000000 - 14}{M658(07) - 001} - 2001$

© Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001

GİRİŞ

Qədim yunan sözü olan «Bibliografiya» hərfən «kitab yazmaq» («biblion» - kitab, «qrafo» - yazıram) mənasını verir. Yunanıstanda yeni eradan əvvəl, təxminən V əsrdə əlyazma kitablarının üzünü köçürən adamları «bibliograf» adlandırırdılar. Kitab üzünü köçürmə, işə yüksək savad və bədii xəttatlıq qabiliyyəti tələb edirdi. Elə buna görə də qədim dövrdə bibliograf peşəsi ən hörmətli və şərəfli peşələrdən hesab olunurdu.

Antik dövrün illərindən sonra xeyli müddət, daha doğrusu, kitab çapına qədər «bibliografiya» sözündən istifadə olunmur. Kitab çapının kəşfi ilə sonra bu anlayış yenə də yada salınır və bəzən də mətbəə işçilərinə bibliograf adı verilir. XVII əsrin birinci yarısından işə Fransız alimləri Qabriel Node və Lui Jakob öz əsərlərində ilk dəfə bibliografiyanı «ədəbiyyat siyahısı» mənasında işlədirlər (13, s.5). Sonralar işə bibliografiya kitabı təsvir edən bir sahə kimi geniş mə'naya malik olur.

«Bibliografiya» getdikcə çoxmə'nali bir terminə çevrilir və aşağıda qeyd olunan obyektlərə bibliografiya adı verilir:

1. Ayrı-ayrı bibliografik əsərlərə. Məsələn, «Azərbaycan» jurnalının bibliografiyası», «Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşrlərinin bibliografiyası», «Hindistanın bibliografiyası» və s. Çox zaman kitabın, məqalənin axırında verilən ədəbiyyat siyahılarına da «bibliografiya» adı verilir.

2. Müəyyən əlamətə görə fərqlənən bibliografik vəsaitlər toplusuna. Məsələn, «Azərbaycanın milli bibliografiyası», «Asiya ölkələrinin bibliografiyası» (əvvəlki bənddə göstərilən və başqa mövzular üzrə seçilmiş ədəbiyyat göstərilən)

təriciləri toplusu) və ya dövrü mətbuatın bibliografiası (jurnal və qəzetləri əks etdirən göstəricilər toplusu kimi).

3. Bibliografiya haqqında elmi fənnə.

4. Müxtəlif bibliografik informasiya (bibliografik vəsaitlərin) mənbələrinin hazırlanması və informasiya tələbatçılarına bibliografik xidmətlə əlaqədar əməli bibliografik fəaliyyətə.

Axırıncı məna müasir bibliografik elmdə və təcrübədə üstünlük əldə edir. Əvvəlki üç məna isə köhnəlmiş hesab olunur. 70-80-ci illərdə keçmiş ittifaqda təsdiq olunmuş dövlət standartlarında (1970, 1977 və 1984-cü illər) (22, s.20-25) bibliografiya terminində çoxmənalılığın ləğv olunmasına cəhd edilir və təcrübə bibliografik fəaliyyətdə bu, qismən də olsa, nəzərə alınır. Lakin indi də bəzi terminlər yerində işlədilmir, ayrı-ayrı bibliografik vəsaitlər «bibliografiya» adlandırılır. Məsələn, «Mirzə Fətəli Axundov. Bibliografiya», «Azərbaycan tarixi Bibliografiya» və s. Əslində belə əsərlərin adındakı «bibliografiya» sözü «bibliografik vəsait» və ya «bibliografik göstərici» söz birləşməsi ilə əvəz olunmalıdır.

Bibliografiya insan fəaliyyətinin bir sahəsidir, onun əsasında bibliografik informasiya mənbələri yaradılır və tələbatçılara çatdırılır (21, s.18). Hər bir bibliografik əsər və ya göstərici (vəsait) isə insanın bibliografik fəaliyyətinin məhsuludur və ona verilən adda bu nəzərə alınmalıdır.

Bibliografiya nədir? - sualına cavabın ən ümumi terminoloji aspekti bundan ibarətdir. Lakin terminologiya aydınlığı vacib olsa da əsas, həlledici amil deyil.

Bibliografiyanın fəaliyyət sahəsi kimi mahiyyətinin konseptual nəzəri-metodoloji mövqedən açılması və şərh vacibdir. Ali məktəblərin kitabxanaçılıq fakültələrində tədris olunan bibliografik fənlər silsiləsində birinci yeri tutan «Ümumi bibliografiyaşünaslıq» kursunda məhz bu məsələyə əsas yer verilir. Ona görə də həmin fənn Bakı Dövlət

Universitetinin kitabxanaçılıq fakültəsinin «Bakalavr» hazırlığının tədris planında ən mühüm ümumi elmi peşə fənni hesab olunur.

«Ümumi bibliografiyaşünaslıq» kursu bibliografik elmin nəzəri bölməsini əhatə edir və bütün bibliografik fənlər silsiləsinin nəzəri əsası rolunu oynayır, yüksək bibliografik peşə hazırlığında mühüm yerlərdən birini tutur, bibliografik elmin və təcrübənin ən yeni nailiyyətlərinin əlaqəli şəkildə öyrənilməsinə təməin edir.

«Ümumi bibliografiyaşünaslıq» kursu üzrə dərs vəsaiti hər şeydən əvvəl tələbələrdə bibliografik informasiya, onun ictimai funksiyaları, bibliografik fəaliyyətin hüdud dairəsi, məzmunu və mahiyyəti, inkişaf qanunauyğunluqları, çox mürəkkəb quruluşlu tərkibi haqqında aydın və hərtərəfli təsəvvür yaratmaq məqsədi güdür.

Dərs vəsaitində bibliografik fəaliyyətin meydana gəlməsi, inkişafı ənənələri, müasir vəziyyəti, onun başqa bilik və fəaliyyət sahələri (Kitab işi və Kitabşünaslıq, Kitabxana işi və Kitabxanaşünaslıq, Elmi-informasiya fəaliyyəti və İnformatika) ilə qarşılıqlı münasibətləri və bibliografik fəaliyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq məsələlərinə də müəyyən yer verilir.

Dərs vəsaiti 4 əsas hissədən ibarətdir:

1. Bibliografik informasiyanın nəzəri əsasları.
2. Bibliografiya fəaliyyət sahəsidir.
3. Bibliografiyaşünaslıq və onun quruluşu.
4. Bibliografik fəaliyyətin meydana gəlməsi və inkişafı.

Dərs vəsaitində istifadə olunan elmi bibliografik terminologiya «Bibliografik fəaliyyət. Əsas anlayışlar və terminlər» adlanan dövlət standartına (QOST 7.0-84) əsasən uyğun gəlir. Bununla belə bəzi mübahisəli anlayışlar da (məs., «Bibliografiya», «Bibliografiyanın növləri») nəzərə

alınır və yeri gəldikcə onların izahı verilir. 1994-cü ildə çap olunmuş «Bibliografiyaşünaslıq. Ümumi kurs» proqramına uyğun yazılan dərs vəsaitində rus dilində olan elmi və tədris ədəbiyyatından (xüsusilə O.P.Korşunovun 1990-cı ildə çap olunmuş «Bibliografiyaşünaslıq. Ümumi kurs» adlı dərsliyindən) və yerli materiallardan istifadə edilmişdir.

I BÖLMƏ

BİBLİOQRAFİK İNFORMASIYANIN NƏZƏRİ ƏSASLARI

§ 1. Bibliografik informasiya «sənəd-tələbatçı» sistemində vasitəçidir

Sistem konsepsiyasına görə, ayrılıqda götürülən hər hansı bir sistem daha geniş bir sistemin (metasistemin) tərkib hissəsidir. Son tədqiqatlarda bibliografiya da sistem halında şərh edilir (14, s.166-221; 15, s.42-74). Ona görə də bibliografiyanın bilavasitə hansı metasistemə daxil olduğunu müəyyən etmək lazımdır. Bunun üçün sosial informasiya mənbələrinə və onlardan istifadə edənlərə (informasiya tələbatçılarına) müraciət etmək lazımdır. Yəni bibliografiya üçün metasistem sənəd kommunikasiyaları sistemidir və onun meydana gəlməsi, inkişafı və formalaşması haqqında qısa da olsa məlumat verilməsi vacibdir.

Cəmiyyətdə informasiya tələbatı obyektiv səbəbdən mövcud olmuş, gəldikcə genişlənmiş və müxtəlif tarixi mərhələləri keçərək bugünkü səviyyəyə gəlib çatmışdır. Qədim zamanlarda insanlar arasında informasiya mübadiləsi şifahi yaddaşa əsaslanırdı. Lakin təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə olaqədar biliklərin durmadan artması şifahi informasiya mübadiləsini çətinləşdirir, onun yaddaşlardan silinib getməsinə, izi qalmayan itkiyə çevrilməsinə səbəb olurdu. Ona görə də bəşəriyyəti informasiyanın istifadəsini, nəsildən-nəslə keçməsi üçün uzunömürlülüyünü təmin edən yeni bir forma yaratmaq məsələsi düşündürürdü. Nəticə etibarilə bunun həlli tapılır. Belə ki, yazı ixtira edilir, onun əsasında əvvəlcə əlyazma, sonra çap kitabları, bir qədər də keçdikdən sonra mətbu sözün digər növləri – qəzetlər, jurnallar və bunlarla paralel həm də oxucu meydana gəlir. Bununla da «kitab-oxucu» deyilən bir sistemin əsası qoyulur və

getdikə formalaşaraq indi müşahidə etdiyimiz yetkinliyə malik olur.

Sosial informasiyanın qeydə alınmasının daim yeni, texniki cəhətdən daha yetkin və təkmilləşdirilmiş qeydə alınma imkanları, onun işlənmə, saxlanma, yayılma üsulları və vasitələri kəşf edilir və bunlara «sənəd» adı verilir. «Oxucu» isə «informasiya tələbatçısı» sözü ilə əvəz edilir. Nəticə etibarilə sənəd kommunikasiyaları (sənəd – informasiya tələbatçısı) sistemi formalaşır. Bu gün həmin sistem insan fəaliyyətinin çox böyük, quruluşca qeyri-adi dərəcədə mürəkkəb, olduqca geniş və fərqli sahəsidir. Bunun aydın şərhini üçün bir sıra əlaqədar anlayışların («sənəd», «informasiya tələbatçıları», «sənəd kommunikasiyaları» və «sənəd kommunikasiyaları sistemi» və ya «sənəd və informasiya tələbatçıları sistemi») mənasını açmaq, tərifini vermək lazımdır.

Sənəd – insan tərəfindən sosial informasiyanın onu mühafizə etmək və yaymaq (çatdırmaq) məqsədilə qeydi aparılmış (yazılmış) hər cür maddi daşıyıcıya (bilik mənbələrinə) deyilir.

Cəmiyyətdə sənədlər mahiyyət etibarilə sənəd kommunikasiyaları sisteminin vasitəçiliyinə əsaslanan sosial informasiyanın qorunub saxlanmasını, yayılmasını və istifadə olunmasını təmin edir. Sənədlər insanın həm sosial gerçəkliyi əks etdirməklə və həm də onda baş verən məqsədyönlü dəyişikliklərlə bağlı (mə'nəvi və əməli fəaliyyət) sahələrini, təbii və sosial insan münasibətlərinin bütün tərəflərini əhatə edir.

Informasiya tələbatçısı – müxtəlif informasiya mənbələrindən hər hansı bir məqsədlə (elmi, istehsalat, yaradıcılıq, tədris və s.) istifadə edən şəxs və ya kollektivə deyilir.

Sənəd kommunikasiyaları – sənədlərin köməyi ilə (insanlar arasında şifahi ünsiyyətdən fərqli olaraq) cəmiyyətdə informasiyanın yayılması (çatdırılması) prosesləri və ya üsullarıdır.

Sənəd kommunikasiyaları sistemi (və ya «sənəd və informasiya tələbatçısı sistemi») bütövlükdə sənədlərin cəmiyyətdə yayılmasını təmin edən sistemdir. Bu sistem informasiya kommunikasiyaları sisteminin tərkib hissəsi kimi sosial informasiya daşıyıcısı olan sənədlərin yaradılmasını, analitik-sintetik baxımdan işlənməsini, mühafizəsini, yayılmasını və istifadəsini təmin edir. Başqa sözlə, sənəd kommunikasiyaları sistemi – bütün sənədlərin, informasiya tələbatçılarının və onların arasında həm sistem daxili xüsusiyyətlə və həm də mövcud olduğu sosial mühitlə müəyyənlaşən münasibətlərin məcmusudur.

Sənəd kommunikasiyaları sistemi insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə xidmət edir. Müasir dövrdə onsuz keçinmək mümkünsüz olur. Sənəd kommunikasiyaları sisteminin inkişafını və optimal fəaliyyətini təmin etmək üçün yarlanmış xüsusi sosial institutlar, o cümlədən nəşriyyat-redaktə işi, kitab ticarəti, kitabxana işi, arxiv işi, elmi-informasiya fəaliyyəti, nəhayət bibliografik fəaliyyət həmin sistemin tərkib hissələridir. Beləliklə o, adları çəkilən yarım sistemlərlə müqayisədə metasistem hesab olunur.

Bir mühüm məsələni unutmaz ki, kitab işi və ya «kitab-oxucu» sistemi sənəd kommunikasiyaları sisteminin tarixən ilkin, bu günə qədər ən geniş yayılmış mövcudluq formasıdır.

Burada təəccüblü bir şey yoxdur. Ona görə ki, kitab-mətbu söz sosial tərəqqidə böyük rol oynayan mühüm bir amilə çevrilib. Kitab müasirlərimizin və tarixən çox qədim dövr adamlarının biliklərini və təcrübəsini, fikir və hisslərini, ürək çırpıntılarını və yaradıcı fantaziyalarını özündə mühafizə edir. İnsan idrakının bütün nailiyyətləri kitablarda təəcəssüm etdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, çap əsərləri sosial informasiyanın insan tərəfindən mənimsənilməsi ilə bağlı psixoloji xüsusiyyətlərə və fizioloji imkanlara maksimum uyğun gəlir və bu baxımdan gələcəkdə də onlar əvəzilməzdir. Ona

görə də elmi-texniki tərəqqi nəti-cəsində uzun müddət üçün sənədləşdirilmiş xüsusi növ informasiya vasitələrinin (kino-foto sənədləri, səs yazıları, maqnit lentləri, optika diskləri və s.) meydana gəlməsinə baxmayaraq, çap əsərləri yenə də sənəd kommunikasiyaları sisteminin başlıca komponenti olaraq qalır.

Çap əsərlərinin informasiya dəyəri getdikcə artır. Bununla belə onun normal şəkildə fəaliyyət göstərməsinə mane olan çətinliklər baş verir. Bu çətinliklərdən biri onun miqdar artımı ilə bağlıdır.

Çap əsərlərinin fasiləsiz olaraq kəmiyyət və keyfiyyət artımı onlardan məqsədyönlü, səmərəli istifadə etməyi olduqca çətinləşdirir. Ona görə qarşıya belə bir mühüm sual çıxır: biz fəqət nə oxuyuruq, böyük bir dərəcə zəngin olan sənəd kütləsindən mütləq obyektini necə seçirik, onu necə əldə edirik? Məqsədyönlü mütləq üçün ədəbiyyatın seçilməsi, onların əks etdirdiyi informasiyadan ən dəyərlilərinin mənimsənilməsi tarixən oxucuların qarşısında duran mühüm problem olmuşdur. Bu baxımdan dahi şairimiz böyük Nizaminin mütləq üçün ədəbiyyat seçilməsinə, mütləqə dair söylədiyi fikirləri xatırlamaq yerinə düşər. O, «Yeddi gözəl» poemasında yazır:

«O zaman aradım, tarixə keçdim,
İncə, ürək açan dastanlar seçdim». (17, s.30)

və ya «İskəndərnamə» poemasında söylədiyi bu fikir də çox maraqlıdır:

«Ən qədim tarixi əsərlərdən mən,
Yəhudi, Nəsrani, Pəhləvilərdən,
Ən incə sözlərdən əlimə saldım,
Qabığı ataraq məğzini aldım.
Müxtəlif dillərdən yığdım çox sözlər,
Bunlardan düzüldü yazdığım əsər». (18, s.54)

Ardıcıl, məqsədyönlü və sistemli informasiya üçün lazım olan sənədlərin əldə edilməsi və seçilməsi indi daha da çətinləşmişdir. Bunu təmin etmək üçün köməkçi vasitəyə böyük ehtiyac var. «Sənədlər və informasiya tələbatçıları arasında bəşəriyyətin topladığı möhtəşəm sənəd kütləsindən daha mütərəqqi və səmərəli istifadə olunmasında təsir göstərən belə vasitəçilərdən biri də bibliografiya»dır.

İnsan fəaliyyətinin bir sahəsi olan bibliografiya sənədlər və informasiya tələbatçıları arasında (xüsusilə çap əsərləri və oxucular arasında) vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirir. Lakin təkcə belə ümumi izahla kifayətlənmək olmaz, ona görə ki, bununla bibliografiyanın quruluşu, əhatə dairəsi, səciyyəvi xüsusiyyəti, sənəd kommunikasiyaları sistemindəki başqa (kitabxana işi, kitab ticarəti, arxiv işi, elmi-informasiya fəaliyyəti və s.) vasitəçilərdən fərqi və onlarla qarşılıqlı münasibəti aşkar edilmir. Bunun üçün bibliografiyanın öz vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirmək üçün əsaslandığı bibliografik informasiya anlayışının mahiyyətini və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmaq lazımdır.

§ 2. «Kitab-oxucu» münasibəti bibliografik informasiyanın meydana gəlməsi mənbəyidir

Bibliografik informasiyanın meydana gəlməsi və inkişafının səbəblərini sənəd kommunikasiyaları sistemində və onun ayrı-ayrı yarım sistemlərində, o cümlədən bibliografiya haqqında nəzəri mülahizə üçün nadir mə'yar olan «kitab-oxucu» münasibətlərində axtarmaq lazımdır.

«Kitab-oxucu» münasibəti konsepsiyasına görə kitab oxucu ilə o vaxta qədər qarşı-qarşıya durur ki, o, oxucunun maraqlandığı və mənimsəməsi mümkün olan informasiyanı əks etdirir. Bu informasiya oxucu yarıdaşına keçməyincə, kitab və digər sənədlər onun maraq dairəsində olur, yəni onların arasında münasibət davam edir, necə deyirlər, nisbi

əkslik olur. Kitab oxucu tərəfindən mütləq edildikdən, onun məzmunu oxucu təfəkkürünə daxil olduqdan sonra əkslik münasibəti aradan qalxır. Əgər müəyyən səbəblər üzündən mə'lum kitabı təkrar mütləq etməyə ehtiyac olarsa, onda həmin kitabla oxucu münasibəti yenidən bərqərar olur. Deyilənlər əsasında belə bir ümumi fikrə gəlmək olar ki, «kitab-oxucu» münasibəti kitab oxunana qədər mövcud olur.

Lakin kitabla oxucu münasibətində bəzi xüsusi cəhətlər də var və onları nəzərə almaq lazımdır.

Konkret misallara nəzər salaq. Birincisi, Azərbaycan tarixi üzrə ali məktəb dərsləri və bu sahədə işləyən alimi götürək. Bu halda sənəd tələbatçının (alimin) şüurunda olmayan mə'lumatı əks etdirmir və kitabda olan informasiya ilə oxucunun təfəkküründəki informasiya arasında eyniyyət kitab oxunana qədər mövcuddur. İkincisi, oxucunun əlindəki kitab onun tanış olmadığı, bilmədiyi dildə yazılıb və ona görə də oxucu maraqlandığı informasiyanı oxuyub mənimsəyə bilmir. Üçüncüsü, oxucu kitabı məzmun çətinliyinə görə oxuya bilmir. Deyək ki, o, bionika ilə maraqlanır. Lakin o, həmin sahənin mütəxəssisi olmadığına görə, kitabı oxuyub başa düşmək səviyyəsində deyil. Bu üç misal kitabla oxucu arasında uyğunluğun olmadığı halları göstərir. Lakin belə uyğunsuzluq nisbidir, keçicidir. Belə ki, əgər alim dərslərdə verilmiş materialın elmi dəqiqliyini, doğruluğunu, ifadə formasını qiymətləndirmək istəyirsə, onda adi dərsləklə alim arasında uyğunluq meydana gəlir. Xarici dildə olan kitabla uyğunluq isə onun ana dilinə tərcüməsindən və ya oxucunun xarici dili öyrən-məsindən sonra baş verir. Kitabın məzmun çətinliyi də belədir. Oxucu daha yüksək təhsil səviyyəsi əldə etdikdə çətin kitab onun üçün anlaşılıq ola bilər.

Beləliklə, mütləq informasiya əldə etmək prosesidir və o, fərdin biliyini genişləndirir, dərinləşdirir, onun mütləq tələbatını və imkanını inkişaf etdirir. Əvvəllər

oxucuya çətin və ya maraqsız görünən kitablar onun maraq dairəsinə daxil olur. Bu, o deməkdir ki, mütləq bir tərəfdən kitab və oxucu arasındakı uyğunluğu həyata keçirir, digər tərəfdən isə həmin uyğunluğu artan miqyasda və yeni keyfiyyətdə təkrar əmələ gətirir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir ümumi nəticə çıxır ki, sənədlər və informasiya tələbatçıları arasında uyğunluq bibliografik informasiyanın nəzəriyyəsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ümumiyyətlə, belə uyğunluq «sənəd-informasiya tələbatçısı» münasibətinin meydana gəlməsində və mövcud olmasında əsas şərtidir.

Sənəd kommunikasiyaları sistemində informasiya maneələri onun hərəkətverici qüvvəsidir. Əgər sənədlə tələbatçılar arasındakı əlaqə çərçivəsində bütün uyğunluqların tez və sadə yolla həyata keçirilməsi, münasibətlərin asanlıqla həll edilməsi mümkün olsaydı, onda sənəd kommunikasiyaları sistemi optimal fəaliyyət göstərərdi və orada heç bir vasitəçiyə ehtiyac qalmazdı. Lakin əslində bütün bunlar olduqca mürəkkəb bir prosesdir.

Sənəd kommunikasiyaları sistemində onun inkişafının ilkin mərhələlərində belə informasiya sədləri, yəni lazımi informasiya almağa mane olan və bununla da sənədlərin informasiya mənbəyi kimi normal yayılmasını çətinləşdirən daxili maneələr baş verir. Belə informasiya maneələri əsasən aşağıdakı cəhətlərlə bağlıdır. Məsələn, sənədlər maddi obyekt kimi səpələnmə xüsusiyyətinə malikdir və buna görə də onlar müxtəlif yerlərə (kitabxana, kitab mağazası, informasiya orqanları, şəxsi kitabxanalar və s.) düşür. Təbii ki, belə «səpələnmə» sənədlərin maddi forması ilə bərabər, məzmununa da xas olan xüsusiyyətdir. Bu da onlarda verilən biliyin daxili əlaqəsini, ardıcılığını pozur. Nəticədə hər bir sənədin, həm də üstəlik məzmun yaxınlığı olan sənədlərin axtarışı olduqca çətinləşir.

Sənədin məzmun müxtəlifliyi və müəyyən tələbatçı qrupları üçün nəzərdə tutulması vəziyyəti bir qədər də kəskinləşdirir. Tələbatçı öz növbəsində ona lazım olan sənədin harada olduğunu, maraqlandığı informasiyanın məhz hansı sənədlərdə əks etdirildiyini bilmir. O, həm də bütün yeni sənəd axınına izləmək qüvvəsinə malik deyil, ümumiyyətlə, insan onun marağına uyğun gələn sənəd materiallarının mövcud olmasını bildirən vasitələr, mütaliənin köməyi ilə marağını ödəmək və inkişaf etdirmək imkanları və s. barədə düşünməyə də bilər.

Mə'lumdur ki, sənədlər də, tələbatçılar da say və tərkiblərinə görə daim artır, üstəlik sənədlərin sosial mahiyyəti də durmadan yüksəlir. Bununla bərabər, informasiya tələbatları mürəkkəbləşir və daha dəqiq diferensiasiyaləşməyə səbəb olur. Beləliklə, sənəd kommunikasiyaları sisteminin optimal fəaliyyəti çətinləşir, yeni-yeni informasiya mənbələri yaranır. Sənədlər və tələbatçılar arasında uyğunluğun həyata keçirilməsini çətinləşdirən informasiya mənbələrini meydana gətirən başqa səbəblər də mövcuddur.

Sənəd kommunikasiyaları sistemində mövcud olan müxtəlif informasiya mənbələrini meydana gələn mənbələrinə görə aşağıda qeyd olunan üç əsas qrupda ümumiləşdirmək olar:

1. Obyektiv (sənədlərdən və tələbatçılardan asılı olmayan) informasiya mənbələri:

- sənədin harada olmasının qeyri-müəyyənliyi, onun böyük sənəd kütləsində axtarılması zəruriliyi nəticəsində əmələ gələn məkan mənbələri;

- sənədlər və tələbatçılar arasındakı məsafə, coğrafi izolyasiya, daşınma şəraiti və s. ilə əlaqədar olan coğrafi mənbələri;

- tələbatçıya uyğun gələn bütün informasiya mənbələrinin mənimsənilməsinin fiziki cəhətdən qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədar olan miqdar mənbələri;

- külli miqdarda olan informasiya mənbələrindən nisbətən yaxşılarının qiymətləndirilməsi və seçilməsi zəruriliyi ilə əlaqədar olan keyfiyyət mənbələri;

- ifadə mürəkkəbliyinə, mətdə xüsusi terminlərin çoxluğuna və s. görə informasiyanın çətinləşməsindən irəli gələn məzmun (fikir) mənbələri.

2. İnformasiya tələbatçılarından asılı olan informasiya mənbələri:

- sənədin yazıldığı dili tələbatçının bilməməsi ilə əlaqədar olan dil mənbələri. Müasir şəraitdə bu, sənədlərin xüsusilə elmi istifadəsini çətinləşdirən daha mühüm mənbələrdən biridir.

- informasiya tələbatçısında bu və ya digər janra, müəllifə, yeni informasiya mənbəyi formasına qabaqcadan yaranmış yanlış fikir mövcudluğundan, həmçinin bədii zövqün aşağı səviyyədə olmasından, sistemli şəxsi mütaliə vərdişinin olmamasından, əhval-ruhiyyəindən, onu əhatə edən oxucu mühitinin və s. təsirindən irəli gələn psixoloji mənbə;

- təxəyyül mənbələri. Bu onunla əlaqədardır ki, məsələn, alim lazımi informasiyanı tapacağına inanmır və axtarışdan imtina edir.

- tələbatçının sənəd axtarışında düzgün strategiya seçməyi bacarmaması ilə əlaqədar olan strateji-axtarış mənbələri (üçüncü qrup sənədlərin əlamətlərinə də malikdir).

- alimin informasiya axtarışına öz iş vaxtından 20-25%-dən artıq sərf edə bilməməsindən irəli gələn vaxt mənbələri;

- tələbatçının informasiya mənbələrini əldə etməsi və ya əlaqədar xidmətin haqqını ödəməsi üçün vəsaitinin çatmaması ilə əlaqədar olan iqtisadi mənbə;

- tələbatçılarımız üçün mühüm sənədlərdən biri əlifba mənbəsidir. Bəzən onlar üç əlifba - ərəb, latın və kiril əlifbası ilə çıxarış sənədlərdən istifadə etməli olurlar.

3. Sənəd kommunikasiyaları sistemində sənəd yaradıcıları və vasitəçilər (üçüncü tərəf) sayəsində baş verən informasiya maneələri:

- idarələrdə sənədlərin hərəkətinə mane olan inzibati quruluşla bağlı olan idarə maneələri, firma maneələri və informasiyada xüsusən mülkiyyət maneəsi ola bilər.

- nəşrin çap olunmasının ləngiməsi, onların aşağı keyfiyyətdə olması, səliqəsiz tərtibatı, informasiya artıqlığının və s. mövcudluğu ilə əlaqədar redaksiya-nəşriyyat maneələri;

- standartların olmaması və ya onlara riayət edilməməsi nəticəsində böyük sənəd kütləsində bibliografik axtarışın çətinləşməsi ilə əlaqədar maneələr;

- informasiya tələbatçılarında kitabxana və bibliografiya xidmətinin qeyri-operativliyindən və başqa çatışmazlıqlardan irəli gələn kitabxana-bibliografiya maneələri.

Beləliklə, sənəd kommunikasiyaları sistemində onun normal fəaliyyətinə mane olan informasiya maneələri müxtəlifdir.

Sənəd kommunikasiyaları sisteminin inkişafı tarixinin hələ ilk mərhələlərində məlum olmuşdur ki, təkcə sənəd və tələbatçı arasındakı birbaşa əlaqə çərçivəsində informasiya maneələrinin lazımi səmərəliliklə aradan qaldırılması və uyğunluğun həyata keçirilməsi mümkün deyil. Məhz bu maneələr sənəd kommunikasiyaları sisteminin normal fəaliyyətini təmin edən xüsusi sosial institutların - vasitəçilərin (kitabxana işinin, kitab ticarətinin və s.) meydana gəlməsinə səbəb olur.

Beləliklə, «sənəd-informasiya tələbatçısı» (əvvəl «kitab-oxucu») münasibətinin daxili xüsusiyyətləri sənədlər və onların tələbatçıları arasındakı uyğunluğu həyata keçirməyə və bunun üçün informasiya sədlərini aradan qaldırmağa kömək edən xüsusi vasitələrin yaradılmasını zəruriləşdirir. Sənəd kommunikasiyaları sistemindəki bütün vasitəçi altsistemlərin (o cümlədən, bibliografik fəaliyyətin

də) əsas vəzifələri sənədlərlə tələbatçılar arasındakı uyğunluğu həyata keçirməkdir. Lakin onlardan hər biri həmin vəzifəni özünün spesifik vasitələri ilə yerinə yetirir. Bibliografik fəaliyyətin «sənəd-tələbatçı» sistemində vasitəçilik funksiyasının yerinə yetirilməsini təmin edən belə səciyyəvi vasitə bibliografik informasiyadır. Ona görə də bibliografik fəaliyyətin nəzəri şərhində o, mühüm anlayış kimi diqqət mərkəzində durur.

Bibliografik informasiya sənəd kommunikasiyaları sisteminin mövcud olduğu ilk vaxtdan meydana gəlmiş və iki əsas istiqamətdə inkişaf etməyə başlamışdır:

- Bibliografik informasiyanın tarixən ilkin forması kataloqdur. Onun vəzifəsi müəyyən sənəd fondunun tərkibini və məzmununu açmaqdan, lazım olan sənədin orada yerini müəyyənləşdirməyi təmin etməkdən ibarətdir. Bibliografik kataloq təkcə kitabxanada deyil, həm də kitab mağazasında, nəşriyyatda, ETİ orqanında, arxivdə, nəhayət, şəxsi sənəd toplusunda (şəxsi kitabxanada) ola bilər. Bütün hallarda onun ümumi funksional (kataloq) bibliografik mahiyyəti dəyişməz qalır.

- İnkişafın ikinci istiqaməti bibliografik informasiyanın kataloq olmayan başqa formalarını əhatə edir və bunların da rüşeymləri bəşəriyyətin uzaq keçmişinə, sənəd kommunikasiyaları sisteminin antik dövrünə gedib çıxır. Bibliografik informasiyanın kataloqdan fərqli formada olan mənbələri müxtəlifdir. Bu barədə aşağıda bəhs olunacaqdır.

Bibliografik informasiyanın əsas xüsusiyyətləri. İndi bibliografik informasiyanın sənəd kommunikasiyaları sistemində bir vasitəçi kimi səciyyəvi xüsusiyyətini müəyyənləşdirən və başqa vasitəçilərdən fərqləndirən başlıca əlamətləri formalaşdırmaq üçün lazımi zəmin yaranmışdır. Bibliografiyanın vasitəçiliyinin əsas xüsusiyyəti, bibliografik informasiyanın mahiyyəti ilə müəyyənləşir. Onun həm kataloq, həm də başqa formalarına aid olan köklü səciyyəvi

cəhəti ondan ibarətdir ki, o, tələbatçılara sənədlərin özlərini deyil, onların haqqında informasiyanı çatdırır. Bu, sənəd-kommunikasiyaları sistemində baş verən bütün çətinlikləri və təsadüfləri aradan qaldırmaq üçün müəyyən qaydada yaradılan məqsədyönlü informasiyadır. Biblioqrafik informasiyadan ayrılıqda və sənədlərin özlərindən asılı olmayaraq istifadə etmək mümkündür. Belə informasiya insanın biblioqrafik fəaliyyəti əsasında yaranır.

Deməli, insanın sənəd haqqında məlumatı almaq və sənədlərlə informasiya tələbatçıları arasındakı uyğunluğun həyata keçirilməsinə təsir etmək məqsədilə onları müəyyən qaydaya salmaq sahəsindəki işi hər bir biblioqrafik fəaliyyətin tarixən məntiqi əsasıdır.

Sosial informasiyanın xüsusi növü olan biblioqrafik informasiyanın sənəd-kommunikasiyaları sistemində ikinci, yəni köməkçi mövqedə durması da məhz bununla əlaqədardır.

§ 3. Biblioqrafik informasiyanın mövcudluq formaları

a) Biblioqrafik çatdırma.

Belə bir sual çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Biblioqrafik informasiya hansı üsulla tələbatçı aləminin istifadəsinə verilir, yəni o, nə kimi mövcudluq formalarına malik ola bilər? Bu sualın cavabı «biblioqrafik informasiya» məfhumunun izahı üçün olduqca vacibdir.

Biblioqrafik informasiyanın mövcudluq formaları müxtəlifdir və onların əmələ gəlməsi konkret tarixi şəraitlə bağlı olmuşdur. Lakin forma müxtəlifliyində ümumi bir cəhət də var. Belə ki, biblioqrafik informasiyanın bütün formalarını əmələ gətirən ibtidai özək biblioqrafik çatdırma-
dır.

Biblioqrafik çatdırma biblioqrafiyalaşdırılan sənədlər haqqındakı əl-ünsürlər toplusudur ki, onlar (müəllif, sərəlvhə, buraxılış məlumatları və s.) və sənədin özündən, ya da başqa mənbələrdən götürülür (alınır).

Ayrılıqda götürülən hər hansı bir biblioqrafik əlamət və ya ünsür hələ biblioqrafik çatdırma deyil və biblioqrafik informasiya da hesab edilə bilməz. Onlar yalnız biblioqrafik çatdırmanın formalaşması üçün lazım olan materialdır.

Beləliklə, biblioqrafik əlamətlərin mütəşəkkil toplusunu əks etdirən biblioqrafik çatdırma biblioqrafik informasiyanın quruluşunu əmələ gətirən vacib bir ünsürdür.

Biblioqrafik çatdırma şifahi və həm də yazılı formada ola bilər. Kitabxana-biblioqrafiya təcrübəsində şifahi biblioqrafik arayışlar oxuculara biblioqrafik informasiya verilməsi məqsədini daşıyan şifahi biblioqrafik xülasələr, məsləhətlər və başqaları şifahi biblioqrafik çatdırma nümunələridir. O, yazılı izi qalmayan bir prosesdir və ona görə də nəticələrini öyrənmək çətin olur. Lakin əslində şifahi biblioqrafik çatdırma ilə sənədlərdə qeydə alınmış və beləliklə öyrənilməsi asan olan biblioqrafik çatdırma arasında nəzəri-metodiki baxımdan ciddi fərq yoxdur. Burada biblioqrafik informasiyanın sənədlərdə qeydə alınmış yazılı formalarından daha geniş bəhs olunacaq.

Sənədlərdə qeydə alınmış formada olan biblioqrafik çatdırmaya biblioqrafik yazı deyilir.

Burada ən zəruri, biblioqrafik informasiyanı təmin edən ünsür biblioqrafik təsvirdir. Sənədlərin biblioqrafik təsvirinə dair dövlət standartına (19, s.29-99) (1984) görə təsvir ünsürləri belə bir ardıcılıqla verilməlidir:

Təsvirin başlığı. Əsas sərəlvhə = Paralel sərəlvhə: Sərəlvhəyə aid olan məlumatlar / 1-ci məs'ul olan şəxs haqqında məlumat; Başqa məs'ul olanlar haqqında məlumatlar. Nəşri haqqında məlumat / Həmin nəşrə birinci məs'ul olan; Başqa məs'ul olanlar, Nəşr haqqında əlavə məlumat. - Birinci nəşr yeri; Sonrakı nəşr yeri; Nəşriyyat və ya

nəşr edən təşkilat. Nəşr ili (Çap olunduğu yer, Başqa çap olunduğu yer: Mətbəə, Çap ili). – Həcm: İllüstrasiya; Ölçü+Müşayiətedici material. – (Seriyanın əsas sərlovhəsi = Seriyanın paralel sərlovhəsi: Seriyanın sərlovhəsinə dair məlumat / 1-ci məs'ul; İkinci məs'ul, Seriyalı nəşrə verilən beynəlxalq standart nömrəsi (ISSN); Seriyanın buraxılış nömrəsi. Yarımseriyanın əsas sərlovhəsi = Yarımseriyanın paralel sərlovhəsi: Yarımseriyanın sərlovhəsinə dair məlumat / Birinci məs'ul; İkinci məs'ul, Yarımseriyanın nömrəsi ISSN; Yarımseriyanın buraxılış nömrəsi). – Qeyd. – ISBN (Kitabın beynəlxalq standart nömrəsi): Qiyməti, Tirajı.

Altından xətt çəkilən üsürlər məcburi ünsür hesab olunur və bibliografik yazının vacib hissəsini təşkil edir. Yəni bibliografik yazının ən sadə və vacib ünsürü olan bibliografik təsvir həmin üsürlər əsasında yaranır. Məsələn:

Yeddi gözəl: Nizami Gəncəvinin «Yeddi gözəl» poemasının el dastanı / Ərəb əlifbasından yazıya köçürəni və işləyəni: M.Məmmədov; İxtisas redaktoru: Ə.Hacızadə. – B.: Azərənəşr, 1991. – 207 s. və ya

Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. İqbalnamə / Tərc. edənləri: A.Şaiq və M.Rzaquluzadə. – B.: Yazıçı, 1982. – 690 s.

Tusi Xacə Nəsirəddin. Əxlaqi-nasiri / Tərc. edəni: R.Sultanov. – 2-ci nəşri / Redaktorları: Ç.V.Qəhrəmanov, M.S.Sultanov. – B.: Elm, 1989. – 256s.

Bibliografik təsvir özü-özlüyündə bibliografik yazının vacib və qısa formasıdır. Bibliografik yazının başqa tərkib hissələrindən isə (annotasiya, referat, təsnifat indeksləri, predmet rubrikaları, saxlanma şifrəsi və b.) lazım gəldikdə istifadə edilir.

Bibliografik təsvirin tərtibi metodikası kitabxana-bibliografiya elmində daha çox inkişaf etmiş bölmələrdən biridir. «Kitabxana kataloqları» kursunda bibliografik təsvir xüsusi bölmədir və orada təfərrüatı ilə öyrənilir. Ona görə də burada yalnız bibliografik informasiyanın nəzəriyyəsi

üçün səciyyəvi olan və xüsusi maraq doğuran ümumi məsələlər üzərində dayanacağıq.

Bibliografik yazının, yəni sənədlərdə qeydə alınmış çatdırmanın minimum zəruri ünsürü olan bibliografik təsvir bibliografik informasiyanın vacib ünsürüdür. Başqa sözlə, bibliografik təsvir varsa, bibliografik informasiya da var, bibliografik təsvir yoxdursa, bibliografik informasiya da yoxdur. Buradan belə nəticə çıxarmaq lazımdır ki, yalnız bibliografik təsvirin mahiyyətini bildikdən sonra bibliografik informasiyanın mühüm əlamətinin (xüsusiyyətinin) nədən ibarət olduğunu başa düşmək mümkündür.

Artıq bizə məlumdur ki, bibliografik təsvir sənəd haqqında bibliografik əlamətlərin müəyyən toplusudur və bu topluya daxil olan ayrı-ayrı üsürlər təklidə bibliografik təsvir hesab edilə bilməzlər. Onda belə bir sual meydana çıxır: Bəs lazımi minimum əlamətlər nə ilə müəyyənləşdirilir və necə etmək lazımdır ki, onların müəyyən toplusu bibliografik təsviri əmələ gətirsin?

Məlumdur ki, bibliografik təsvirin başlıca məqsədi müəyyən sənədin başqa sənədlər kütləsində dəqiq və birmə'nalı cəmləndirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bunu təmin edən üsürlər «Sənədlərin bibliografik təsviri. Ümumi tələblər və tərtibi metodikası» adlı dövlət standartında (1984) dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. Həmin üsürlər iki qrupa bölünür: məcburi və fakultativ üsürlər. Deməli, bibliografik təsvir geniş (dolğun) və sadə ola bilər. Məcburi və fakultativ üsürlərin iştirak etdiyi geniş təsvirdən dövlət bibliografiyası orqanlarında, çap kartoçkalarında, beynəlxalq informasiya mübadiləsi məqsədi güdən başqa bibliografik nəşrlərdə istifadə olunur.

Beləliklə, bibliografik təsvirə belə bir sadə tərif vermək olar: **Bibliografik təsvir** - sənəd haqqında onun cəmləndirilməsi və axtarışı üçün zəruri olan və kifayət edən əlamətlər toplusudur.

İndi, biblioqrafik təsvirin mütəşəkkilliyi və onu əmələ gətirən minimum əlamətlər yığımı ilə bağlı olan məsələləri nəzərdən keçirək.

Biblioqrafik təsvirin əsas keyfiyyəti standartla müəyyənləşən mütəşəkkilliyi ilə ölçülür. Bu, yuxarıda verilən və biblioqrafiyalaşdırmanın çoxəsrlik təcrübəsinə əsaslanan standartlaşdırılmış tərifdə də nəzərə alınmışdır. Sənədlərin biblioqrafik təsvirinin tərtibi qaydalarının işlənməsi, təkmilləşdirilməsi və onlara ciddi riayət edilməsi həmişə diqqət mərkəzindədir. Əlbəttə, biblioqrafik informasiya mənbələrinin yaradılması metodikası, o cümlədən biblioqrafik təsvir qaydaları öz inkişafı tarixində müxtəlif səbəblərdən (sənədlərdə biblioqrafiyalaşdırma obyektini kimi forma və məzmun dəyişikliyi, onların yeni müxtəlif növlərinin meydana gəlməsi, biblioqrafik informasiya tələbatçıları və onların tələbatlarının mürəkkəbləşməsi, biblioqrafik təsvirin maşınla oxunması üçün texniki bazanın inkişafı və s.) asılı olaraq forma dəyişikliyinə məruz qalır və daha da mürəkkəbləşir, bəzi fikir ayrılığına səbəb olur, lakin bu qaydaların olması və onların məcburiliyi heç vaxt inkar edilmir. Bir sözlə, biblioqrafik təsvir sənədin axtarışını və eyniləşdirilməsini təmin etməlidir.

Biblioqrafik vəsait. Nəhayət, bəs biblioqrafik informasiya hansı formada cəmiyyətdə mövcud olur, yayılır və ondan səmərəli istifadə necə təmin edilir?

☐ Biblioqrafik təsvirlərin mütəşəkkil toplusunu əks etdirən və beləliklə biblioqrafik informasiyanın cəmiyyət üzvləri tərəfindən səmərəli istifadə olunmasını təmin edən formaya «biblioqrafik vəsait» adı verilir. Deməli, sənədləşdirilmiş biblioqrafik informasiyanın cəmiyyətdə başlıca mövcudluq forması, onun yayılmasında və istifadəsində əsas vasitə biblioqrafik vəsaitdir. Biblioqrafik qeyd və ya onun əsas hissəsi olan biblioqrafik təsvir isə biblioqrafik vəsaitin əsas unsurudur.

Yuxarıda deyilənlər nəzərə alınaraq, biblioqrafik vəsaitə belə tərif verilir: **Biblioqrafik vəsait** – biblioqrafik informasiyanın məqsədinə, oxucu istiqamətinə uyğun olan fikrə, məqsədə, forma və məzmununa görə vəhdətdə götürülmüş və qaydaya salınmış biblioqrafik yazı toplusudur.

«Biblioqrafik vəsait» anlayışı biblioqrafik informasiyanın sənədlərdə qeydə alınmış mövcudluq üsullarının olduqca geniş dairəsini əhatə edir. Müxtəlif formalarda tamamlanmış (istər tələbatçının sorğusu üzrə hazırlanmış yazılı arayış, çap edilmiş ədəbiyyat göstəricisi, istərsə də kitabxana kataloqu olsun) hər bir biblioqrafik informasiya mənbəyi mahiyyət etibarilə biblioqrafik vəsaitdir.

Biblioqrafik informasiya haqqındakı nəzəriyyəyə görə biblioqrafik vəsaitdə əhatə olunan biblioqrafik qeydin miqdarı üzərində heç bir məhdudiyət qoyulmur. Biblioqrafik vəsait bəzən bir biblioqrafik yazıdan da ibarət ola bilər (məsələn, bir kitabla həsr olunmuş biblioqrafik plakat). Əslində isə biblioqrafik vəsaitdə yazıların sayı istənilən qədər ola bilər. Mənlərlə biblioqrafik yazını və ya biblioqrafik təsviri əks etdirən biblioqrafik vəsaitin mövcudluğuna şübhə yoxdur. Məsələn: «Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşrlərinin biblioqrafiyası» adlı göstəricinin 1962-ci il buraxılışı 10 mindən çox biblioqrafik təsviri əks etdirir.

Biblioqrafik yazılar maşınla oxunan formaya çevrilir və EHM (kompüter) yaddaşına verilir və ya avtomatlaşdırılmış informasiya axtarış sistemi). Lakin bununla işin mahiyyəti dəyişir. Avtomatlaşdırılmış informasiya axtarış sistemi (AİAS) mahiyyətinə görə səciyyəvi formaya malik olan biblioqrafik vəsaitdən başqa bir şey deyil.

Biblioqrafik vəsaitlər formalarına, tiplərinə, jaurlarına görə fərqləndirilir.

Biblioqrafik vəsaitin aşağıdakı əsas formaları fərqləndirilir:

- qeyri-dövri (vərəqələr, plakatlar, əlfəcirlər də daxil olmaqla), dövri və ardı davam edən biblioqrafik nəşrlər;

- qeyri-müstəqil nəşr formaları (kitabçərisi, jurnaliçərisi, kitabarası, məqaləarası bibliografik materiallar);

- kartoçka formalı (kartotekalar);

- mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış bibliografik (sənədləşdirilmiş) informasiya vasitələri, o cümlədən EHM bazasında həyata keçirilən MAS.

Cöstəricilər, siyahılar və ədəbiyyat xülasələri bibliografik vəsaitlərin əsas tipləri hesab edilir.

Bibliografik göstəricilər – mürəkkəb quruluşlu və köməkçi aparata malik olan bibliografik vəsaitlərdir.

Bibliografik siyahı – sadə quruluşlu, köməkçi aparatı olmayan bibliografik vəsaitdir.

Bibliografik xülasə – bibliografiyalaşdırma obyektləri olan sənədləri əlaqəli şəkildə səciyyələndirən bibliografik vəsaitdir.

Həmçinin müxtəlif nəşrlərə verilən göstəricilər və bibliografik vəsaitlərə verilən köməkçi göstəricilər də bibliografik materialların xüsusi tiplərinə aiddir.

Ayrı-ayrı nəşrlərə verilən göstəricilər – mə'lum nəşrin elmi-mə'lumat aparatının mühüm tərkib hissəsidir. Onlardan bəziləri (səlvəhələrin əlifba göstəriciləri, xronoloji göstəricilər) nəşrin tərkibini açır və həmin nəşrdə verilmiş ayrı-ayrı sənədlərin (əsərlərin) axtarışını asanlaşdırır, bir başqası (predmet, adlar, coğrafi və s.) nəşrdə toplanmış sənədlərin məzmununu açır. Nəşrlərə verilən göstəricilər onlarda verilən sənəd kütləsi əsasında tərtib olunan bibliografik axtarış aparatıdır. Sənəd kütləsi dedikdə isə müəyyən nəşrdə (kitabda, məcmuədə, əsərlər külliyyatında və b.) verilən sənədlərin tərkibi və onların informasiya məzmununu nəzərdə tutulur. Beləliklə, nəşrin məzmununu açan göstəricilərdə bibliografiyalaşdırmanın obyektini kimi əsərin özü deyil, onun məntiqi cəhətdən tamamlanmış hissəsi – məndən fraqmentlər, ayrı-ayrı müddəalar, fikirlər, mülahizələr götürülür. Məhz ona görə də nəşrlərdə verilən göstəricilər həmin nəşrlərdə toplanmış sənədlərin məzmun-

larına (mikrostrukturasına) görə əvəzi olmayan bibliografik istiqamətləndirmə vasitəsidir.

Köməkçi göstəricilər – xarakter e'tibarilə nəşrlərdə verilən göstəricilərə bənzəyir, lakin onlar bibliografik informasiya mənbələri üçün tərtib olunurlar. Belə köməkçi göstəricilər tələbatçıların bibliografik vəsaitlərdə əks olunmuş sənədlər üzrə istiqamətlənmələrini təmin edir və bibliografik axtarışı asanlaşdırır. Köməkçi göstəricilərdə bir qayda olaraq həmin vəsaitin əsas hissəsinin müvafiq bibliografik qeydlərinə istinad verilir.

Bibliografik vəsaitlər janra görə də fərqləndirilir. Doğrudur, bibliografiyalaşdırma «tip» və «janr» anlayışlarının mahiyyəti dəqiq müəyyənləşdirilməyib və hələlik onlar fərqləndirilərkən intuisiyaya və ya başqa bilik sahələrinin müvafiq müddəalarına əsaslanılır. Belə çıxır ki, müəyyən tipli vəsait (göstərici, siyahı, xülasə) öz məzmun və istiqamət xüsusiyyətindən asılı olaraq müxtəlif janrlarda ola bilər. Bu nöqtəyi nəzərdən onlar belə fərqləndirirlər:

- **bibliografik monoqrafiya**, daha doğrusu, böyük sənəd kütləsinin hərtərəfli dəqiqliklə meydana çıxarılması və dərinədən öyrənilməsi əsasında yaradılan, bir qayda olaraq bibliografiyalaşdırılan materiallar haqqında yeni və ya dəqiqləşdirilmiş mə'lumatları əks etdirən elmi-köməkçi istiqamətli iri bibliografik vəsait;

- bir qayda olaraq özündə metodiki məsləhət və tövsiyələrlə əlaqədar mövzular üzrə sənədlər və bibliografik mənbələr haqqında mə'lumat verən ədəbiyyat **bələdçiləri** (həmrahlər);

- ayrı-ayrı şəxslər haqqında bioqrafik, onların əsərləri və haqqında ədəbiyyat üzrə bibliografik mə'lumatı birləşdirən **bibliografik lüğətlər**;

- seçilmiş məsələ üzrə mütaliənin tərkibini və ardıcılığını dəqiqliklə tənzimləyən **mütaliə planları**;

- kitablar haqqında **söhbətlər** və b.

Bibliografik vəsaitlərin növ anlayışı da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Vəsaitlərin növləri çox müxtəlif, mahiyyət etibarilə mümkün olan hər cür əlamətlərə görə fərqləndirilə bilər. Belə əlamətlər isə olduqca çoxdur. Bir vəsait eyni zamanda müxtəlif əlamətlərə əsasən bir neçə növə aid ola bilər.

Bibliografik vəsaitlərin kifayət qədər dolğun, çoxbaaxımlı növ təsnifatı əlaqədar bölmədə ətraflı şərh olunacaqdır. Burada bir cəhəti göstərmək lazımdır ki, müəyyən əlamət üzrə fərqləndirilən bibliografik vəsaitlər toplusu, bir qayda olaraq «bibliografik məhsul» termini ilə ifadə olunur.

Məsələn: Azərbaycanın bibliografik məhsulu, M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanasının bibliografik məhsulu, elmi-köməli bibliografik məhsul və s.

§ 4. Bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyaları

Bibliografik informasiya üçün əsas olan səciyyəvi cəhətlərdən biri onun iki tərəfə meyilliliyi ilə əlaqədardır. Bu da bibliografik fəaliyyətin obyektivi olan «sənəd-tələbatçı» sistemi ilə bağlıdır. Yəni bibliografik əməliyyatlar həm sənədlər, həm də informasiya tələbatçıları üzərində aparılır. Bu əməliyyatların nəticələri bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi üçün başlıca əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, bibliografik informasiya bir tərəfdən bibliografiyalaşdırmanın bilavasitə obyektivi olan sənədə əsaslanır. Bibliografik informasiya sənədlərdən məlumat üçün zəruri olan əlamətləri götürüb mütəşəkkilləşdirməklə və qaydaya salmaqla sənəd kütləsini və axını özündə əks etdirir, modeləşdirir. Bu əməliyyat tələbatçıdan, onun informasiya tələbatından və mütləq məqsəddən asılı olmayaraq həyata keçirilə bilər. Nəticədə

sənədlərlə tələbatçı münasibəti deyil, sənədlərin özləri arasındakı münasibətin bibliografik həlli həyata keçirilir. Bibliografik informasiyanın sənəd yönümü öz real ifadəsini həm də çap əsərlərinin mərkəzləşdirilməsi kataloqlaşdırılmasının inkişafında, bibliografik təsvirin milli və beynəlxalq eyniləşdirilməsi (standartlaşdırılması) ənənələrində, kataloqlaşdırmanın vahid prinsip və qaydalarının işlənməsində və s. tapır.

Digər tərəfdən bibliografik informasiya bibliografik təsvirin bilavasitə və ya potensial (nəzərdə tutulan) obyektivi kimi götürülən tələbatçılara istiqamətləndirilir. Bibliografik informasiyanın ikitərəfliliyinin məhz bu cəhəti bilavasitə onun ictimai istiqamətini, sənədlər və tələbatçılar arasında uyğunluğun həyata keçirilməsi məqsədi güddüyünü ifadə edir.

Bibliografik informasiyada ikitərəflilik bibliografiyanın nəzəriyyəsində çox mühüm rol oynayır, əsas bibliografik anlayışların nəzəri şərhində, onların quruluşuna və məzmununa onun təsiri həmişə nəzərə çarpır. Nəzəri cəhətdən əhəmiyyətli olan bəzi məsələlər üzərində dayanmaq lazımdır. Bibliografik informasiya mahiyyətcə bəzi substansional və funksional keyfiyyətlərin vəhdətindən ibarətdir. Bibliografik informasiyada substansionalıq onun ikitərəfliliyinin birinci tərəfi, yəni bibliografiyalaşdırmanın bilavasitə obyektivi olan sənədlə əlaqədardır (nəçə deyirlər, sənəd haqqında bibliografik yazı formasında olan bibliografik bilik özü bibliografik informasiyanın «substansiyasıdır»). Funksionalıq ikitərəfliliyin digər tərəfi ilə müəyyən olunur (bibliografik təsvirin obyektivi kimi tələbatçılara müraciət etməsi, yəni son məqsəd). Birinci ilə ikincinin vəhdəti onunla izah olunur ki, ikinci birincini bibliografik təsvirin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi əks etdirir (nəzərdə tutur, başa düşür). Nəticədə məlum olur ki, nəhayətdə bibliografik informasiyanın mahiyyəti onun ikitərəfliliyinin ikinci tərəfində əks olunur və yalnız informasiya tələbat-

çıplarının bibliografik təminatı vəzifələrini nəzərdə tutur və bu da bibliografik informasiyanın ictimai funksiyaları anlayışları ilə ifadə olunur.

Beləliklə, bibliografik informasiyanın sənəd yönümlüyü özünün bütün nisbi müstəqilliyi ilə bərabər, həm də yalnız bibliografik informasiyanın ictimai vəzifələrinin (funksional məqsədyönlülüyünün) praktiki olaraq həyata keçirilməsi zamanı baş verən məsələlərin həlli üçün lazım olan vasitə rolunu oynayır.

a) Sənəd və bibliografiya tələbatı. Sənəd kommunikasiyaları sistemində (daha dəqiq desək, «sənəd-informasiya tələbatçısı» münasibəti çərçivəsində) tələbatçı bilavasitə informasiya-sənəd və ya sadəcə sənəd tələbatı daşıyıcısı (sənədlərdə əks olunan informasiyanın tələbatçısı) rolunu oynayır.

Bibliografik informasiya tələbatı sənəd tələbatlarından irəli gəlir, məzmununa görə onlara uyğun olur və həmin tələbatların ödənilməsinə yönəldilir.

Sənəd tələbatları anlaşılan və anlaşılmayan ola bilər. Anlaşılmazlıq ən çox bibliografik tələbatda özünü göstərir, yəni yaxşı təsəvvür edilən sənəd tələbatları belə bibliografik ifadədə anlaşıqlı olmaya bilər. Sənəd tələbatları (bibliografik tələbatlarla birlikdə) ümumi insan tələbatları sistemində özünəməxsus yer tutur və onlar «informasiya tələbatları» adlanan geniş anlayış sayəsində ümumi tələbat sisteminin tərkibinə daxil olur. Həm də sənəd tələbatları informasiya tələbatlarından asılı olaraq baş verir.

Beləliklə, tələbatların əsas növlərinin baş verməsi ardıcılığını belə təsəvvür etmək olar: insan tələbatları (maddi və mə'nəvi, sosial və təbii) → informasiya tələbatları (insan-informasiya) → sənədə olan tələbatlar, yəni sənəd və ya mütaliə tələbatları (insan-sənəd) → bibliografik tələbatlar (insan-sənəd haqqında mə'lumatlar).

Bu ardıcılıqdan görünür ki, insanın informasiya tələbatı sənəd kommunikasiyaları sisteminin meydana gəlmə-

sinin, inkişafının və fəaliyyət göstərməsinin bilavasitə səbəbi, bünövrəsi, başlıca stimulu və məqsədidir. Həmin sistem daxilində sənəd tələbatları informasiya tələbatlarının yalnız sənədlərin köməkliyi ilə yerinə yetirilməsi mümkün olduğuna görə yaranır və bu da bibliografik informasiya tələbatının yaranmasında əsas amil olur.

b) Sənəd tələbatları; sənədlər və informasiya tələbatçıları arasında «uyğunluq». «Uyğunluq» anlayışı sənəd tələbatlarına əsaslanır, onlarla şərtləşir və məzmun e'tibarilə onlara uyğun gəlir. Onda belə bir sual meydana çıxır: əgər insanın sənəd tələbatı ilə sənədlər arasında «uyğunluq» varsa, bunun üzərində xüsusi olaraq dayanmağın nə mə'nası var? Nə üçün dərhal sənəd tələbatlarından bibliografik informasiyanın funksiyalarına keçməyə? Bununla əlaqədar olaraq iki başlıca cəhəti qeyd etmək lazımdır.

Birincisi, sənəd kommunikasiyaları sistemində uyğunluq bütün informasiya tələbatları zəminində deyil, yalnız sənədlərin köməyi ilə tə'min edilə bilən informasiya tələbatları əsasında baş verir. Məsələn, mə'lumdur ki, mövcud olan informasiya ilə yanaşı, hələ müstəqil elmi-tədqiqat və ya bədii yaradıcılıq nəticəsində alına biləcək yeni informasiyaya, yeni biliklərə də tələbatlar mövcuddur. Ona görə də «sənəd-tələbatçı» sistemində həmin tələbatlara cavab verəcək uyğunluq yoxdur.

İkincisi, «uyğunluq» yalnız sənəd kommunikasiyaları sistemindəki tələbatları əks etdirir, sənədə tələbatçı arasında münasibət yaradır və sonra bibliografik informasiya bununla məşğul olur. Ona görə də bibliografik informasiyanın ictimai funksiyaları birbaşa tələbatlardan alına bilməz. Əlbəttə, bibliografik fəaliyyətin bir subyekti kimi bibliograf sosial-iqtisadi həyatın müəyyən sahələrinə nəyinsə vasitəsilə birbaşa tə'sir edə bilər, lakin bu cəhətlər sənəd kommunikasiyaları sistemi sayəsində və sənədlərlə tələbatçılar arasında uyğunluq yaradıldıqdan sonra bibliografik xarakter alır. Ona görə də sənəd kommunikasiyaları

sistemində bibliografik informasiya ilə insanın sosial mühiti arasındakı əlaqəni uyğunluqdan kənarında təsvir etmək olmaz. Başqa sözlə, əgər sənədlərə müəyyən tələbat varsa, lakin onun ödənilməsi üçün sənədlər yoxdursa (yə'ni lazımi uyğunluq yoxdur, bibliografik informasiya və bütün sənəd kommunikasiyaları sistemi) həmin tələbatın ödənilməsinə tə'sir göstərə bilməz.

Tələbatçıda bibliografik informasiya tələbatının baş verməsinin səbəbi onun əsaslı fəaliyyət prosesində (peşə, elmi-tədqiqat, istehsalat, tədris, ədəbi yaradıcılıq və s.) informasiyaya olan ehtiyacı ilə bağlıdır.

İnsan lazımi informasiyanı almaq və öz informasiya tələbatını təmin etmək üçün fəallıq göstərməli, istədiyi informasiyaya malik olmağa yönəldilən müəyyən addım atmalıdır. Bu addımı informasiya tələbatı üzrə fəaliyyət adlandırmaq olar.

Əgər informasiya tələbatı üzrə fəaliyyət nəticəsində sənədə müraciət olunmadan (məsələn, telefon və ya iş yoldaşları ilə şəxsi söhbət vasitəsilə) lazımi informasiya alınarsa və informasiya tələbatı ödənilirsə, onda proses bununla bitir. Əgər hər hansı bir səbəbdən lazımi informasiyanı bu cür üsulla almaq mümkün olmasa, onda informasiya tələbatı üzrə fəaliyyətin gedişində sənəd tələbatları meydana gəlir.

Bu tələbat tələbatçını lazımi informasiyanı əks etdirən sənədlərin axtarışına məcbur edir. Əgər lazımi olan sənədləri bilavasitə sənədlərlə tələbatçılar arasında əlaqə çərçivəsində (məsələn, kitabxananın oxu zalındakı açıq rəfdə və ya öz şəxsi kitabxanasında) tapmaq mümkün olarsa, onda əvvəlki halda olduğu kimi proses bununla başa çatır.

Lakin biz artıq bilirik ki, tələbatçı ona lazım olan sənədlərin əldə edilməsi üçün apardığı axtarışda yuxarıda adları çəkilən və seçiyələndirilən mənbələrlə qarşılaşır. Ona görə də informasiya tələbatının ödənilməsi fəaliyyətinin gedişində tələbatçıda bibliografik informasiyaya tələbat

əmələ gəlir. Bibliografik tələbat tələbatçını başqa istiqamətdə, yə'ni lazım olan sənədlərin tapılmasına, zəruri informasiyanın alınmasına və bütöv silsilə informasiya tələbatlarının ödənilməsinə tə'sir edən əlaqədar bibliografik informasiyanın (Bİ) əldə olunması məqsədini güdən iş aparmağa məcbur edir.

Beləliklə, bibliografik tələbatın baş verməsi üçün azı dörd zəmin lazımdır:

- birincisi, tələbatçıda onun üçün aydın olan (dərk edilən) informasiya tələbatının mövcudluğu;

- ikincisi, həmin tələbatın sənədlərsiz yerinə yetirilməsinin mümkün olmaması;

- üçüncüsü, lazım olan sənədlərin bilavasitə əldə edilməsinin qeyri-mümkünlüyü, yə'ni sənədlərlə tələbatçılar arasındakı uyğunluğu həyata keçirməyi çətinləşdirən və bibliografik informasiya ilə aradan qaldırılması vacib olan maneələrin mövcudluğu;

- dördüncüsü, tələbatçının bibliografik informasiya mənbələrini və onların funksiya imkanlarını bilməsi, əlaqədar bibliografik xidmət vasitələrindən istifadə etməyi bacarması.

Bunlardan ən vacibi birincidir. Məhz o, informasiya axtarışına səbəb olur və son anda da bibliografik tələbatın yaranmasını zəruriləşdirir. Bibliografik tələbatları meydana gətirən səbəblər yalnız informasiya axtarışının müəyyən anında baş verdiyinə görə o, epizodik xarakter alır və çox zaman tələbatçılar tərəfindən xüsusi tələbat kimi yaxşı dərk edilmir (xüsusilə, dördüncü zəmin olmadıqda).

Yuxarıda verilən şərtlərdə biz üç bir-biri ilə sıx əlaqəyə malik anlayışın adını çəkdik: sənəd tələbatları (bibliografik tələbatlar); sənədlər və tələbatçılar arasında uyğunluq; bibliografik informasiyanın ictimai funksiyaları. Hər bir növbəti anlayış özündən əvvəlkinə əsaslanır və ona uyğun gəlir. Yə'ni tələbat necədirsə, uyğunluq da elədir, uyğunluq necədirsə, bibliografik informasiyanın funksiyası

da o cürdür. Tələbatda baş verən hər hansı bir dəyişiklik uyğunluqda və funksiyada da dəyişikliyə səbəb olur.

Bibliografik informasiyanın mahiyyəti üçüncü anlayışla ifadə olunur. İlk iki anlayış həmin məqsəd üçün yararlıdır, heç olmasa, ona görə ki, bibliografik informasiya-dan kənarında və ondan asılı olmayaraq mövcuddur və prinsip e'tibarilə onsuz tə'min edilə və həyata keçirilə bilər. Buna baxmayaraq, bibliografik informasiyanın ictimai funksiyalarını öyrənməyə tələbatlardan başlamaq lazımdır. Bu üçlükdə hər şey onlardan asılıdır. Tələbatları tədqiq etmə-dən (öyrənmədən) və uyğunluq, nə də bibliografik informasiyanın funksiyaları haqqında müəyyən bir fikir söyləmək olmaz.

v) **Sənəd və bibliografik tələbatlar anlayışı.** Sənəd tələbatlarının intəhasız müxtəlifliyi bibliografiyashəklində qarşıya çıxan əsas məsələnin şərhini xeyli çətinləşdirir. Yuxarıda deyilənlərdən isə mə'lum oldu ki, sənəd-tələbatçı sistemindəki uyğunluq və bibliografik informasiyanın funksiyaları bu tələbatlarla sıx qarşılıqlı əlaqəyə malikdirlər və buna görə onlar da həmin müxtəlifliyə mə'ruz qalırlar. Uyğunluqların və bibliografik informasiyanın funksiyalarını tələbatların real müxtəlifliyinə, bibliografik xidmətin müxtəlif sahələrinə aid etdikdə mə'lum olur ki, onlar bibliografik informasiya tələbatçılarının sosial qruplaşmalarından və insan fəaliyyətinin məqsədlərindən (elmi-tədqiqat, istehsalat, təhsil, şəxsi təhsil, mə'nəvi-əxlaqi tərbiyə və s.) asılıdır.

Real sənəd tələbatları müxtəlifdir. Onlardan yalnız bibliografik informasiya vasitəsi ilə yerinə yetirilməsi mümkün olanların üzərində dayanmaq lazımdır.

Hər şeydən əvvəl, yalnız bibliografik informasiya ilə tə'min olunanları qə'türməklə sənəd tələbatlarının real müxtəlifliyini məhdudlaşdıraraq. Bunun üçün sənəd tələbatlarını sənəd kommunikasiyaları sisteminin fəaliyyətini çətinləşdirən, lakin bibliografik informasiyanın iştirakı ilə aradan

qaldırılması mümkün olan (məsələn, o, tələbatçının nəşrin dilini bilməməsi, informasiyanın məzmun çətinliyi, kitabxana xidmətinin çatışmazlığı və s. ilə əlaqədar sədlərin ləğv olunmasına kömək edə bilməz) sədlərlə əlaqələndirmək lazımdır.

Bibliografik informasiyaya inürciət etməyi tələb edən və beləliklə xüsusi bibliografik tələbat əmələ gətirən sənəd tələbatını sənəd-bibliografiya tələbatı adlandırmaq olar. Lakin, təkcə bu kifayət deyil, çünki konkret sənəd-bibliografiya tələbatları da müxtəlif şəkildə meydana gəlir.

Sənəd-bibliografiya tələbatlarının üç müxtəlif quruluş səviyyəsi həll edilərkən «ümumi», «xüsusi» və «tək-tək» kimi fəlsəfi kateqoriyalardan istifadə olunur. Sənəd-bibliografiya tələbatının izahında da bu əsas götürülməklə üç səviyyəni fərqləndirmək olar: əsas (ümumi), qrup halında (xüsusi) və fərdi (tək-tək).

Əsas sənəd-bibliografiya tələbatı bütövlükdə oxucu aləminə xas olan daha ümumi və sadə tələbatdır. Onlar informasiya tələbatlarının tərkibinin və daxili spesifik xüsusiyyətlərinin dəyişməsindən asılı deyil. Başqa sözlə, sənəd kommunikasiyaları sistemi mövcuddur, əsas sənəd-bibliografiya tələbatı istisnasız olaraq bütün informasiya tələbatçıları üçün eyni olmuş və eyni olaraq qalacaqdır.

Qrup halında sənəd-bibliografiya tələbatları müxtəlif birlik dərəcələrinin (dövlət, partiya, milli, peşə, istehsalat, yaş və bir çox başqa sosial qruplaşmaların) konkret-tarixi şəraitə uyğun əmələgəlmə xüsusiyyəti ilə şərtləşirlər. Bu amillər çoxəhətdir, hərəkətdədir, tarixən dəyişkəndir. Əsas (ümumi) sənəd-bibliografiya tələbatı səciyyəvi məzmun və konkret tarixi şəraitə uyğun forma əldə etməklə dəyişir (məsələn, müxtəlif bilik sahələri alimlərinin səciyyəvi tələbatları, gənclərin peşə seçmələri ilə bağlı tələbatları və s. nəzərdə tutulur).

Fərdi (tək-tək) sənəd-bibliografiya tələbatı fərdi tələbatların intəhasız müxtəlifliyidir və burada yuxarıdakı

səviyyələrin hər bir üzvünün real subyektiv tələbatı ifadə olunur.

Sənəd kommunikasiyaları sistemindəki uyğunluq da, bibliografik informasiyanın funksiyaları da bu əsas səviyyələrə görə fərqləndirilməlidir.

Bununla belə, mühüm və daha çətin məsələ insanın əsas sənəd-bibliografiya tələbatının nədən ibarət olması ilə əlaqədardır və bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyalarının aydınlaşdırılması həmin məsələnin həllindən asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas sənəd-bibliografik tələbatlar sənədin daha ümumi və əsas parametrlərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Belə parametrlər isə sənədin formasından, məzmunundan və dövrindən ibarətdir. Deməli, əsas sənəd-bibliografik tələbat sənədlərin axtarışına, onların haqqında məzmun tərkibliyi nəzərə alınmaqla, informasiya verilməsinə və qiymətləndirilməsinə olan tələbatdır.

Beləliklə, real sənəd-bibliografiya tələbatlarının ümumi səviyyədə nəhayətsiz müxtəlifliyini aşağıda qeyd olunan mənalarda ümumiləşdirmək olar:

1) tələbatçıya bu və ya başqa mə'nada mə'lum olan sənədlərin axtarışına tələbat; 2) müəyyən məzmununda və ya formada sənədlərin mövcudluğu haqqında mə'lumat almağa tələbat; 3) tələbatçının hazırlıq səviyyəsi, informasiyanı mənimsəmə imkanı, yaş və başqa qrup və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla sənədlərin müxtəlif keyfiyyət me'yarlarına görə qiymətləndirilməsinə olan tələbat.

Məhz bu əsas sənəd-bibliografiya tələbatlarının nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırdıqdan sonra bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyalarını müəyyən etmək olar.

«Sənəd-tələbatçı» sistemində sənəd-bibliografiya tələbatları səviyyələrə müvafiq olaraq üç uyğunluq tipi meydana gəlir: a) formal; b) məzmun və v) dövrəndirmə uyğunluq tipi.

Uyğunluğun birinci tipinin bibliografik baxımdan həyata keçirilməsi bibliografik axtarış vəzifələrinin həlli ilə əlaqədardır. Bu zaman bibliografik axtarışın iki əsas mərhələsini fərqləndirmək lazımdır: 1) axtarışın ilkin mərhələsi; 2) axtarışın qəti mərhələsi. Birinci mərhələdə sənədin bibliografik təsviri müəyyənləşdirilir və bunun sayəsində bibliografik eyniləşdirmə əldə olunur. İkincidə isə sənədin bir qayda olaraq kitabxana fondunda saxlanılma şifrəsinin yardımı ilə dəqiq «ünvanı» müəyyənləşdirilir. Axtarış prosesində hər iki mərhələnin əməliyyatları eyni vaxtda aparıla bilər.

Qəti mərhələdə bibliografik axtarış başqa istiqamətdə bir qədər də dərinləşdirilə bilər. Məsələn, toplu xarakterli nəşrlərdə (məs. çoxcildli əsərlərdə) konkret bir əsərin, mətnə müxtəlif fraqmentlərin yerini müəyyənləşdirmək məqsədi güdən axtarış belələrindəndir. Deməli, qəti bibliografik axtarış sənədlərin toplandığı müəyyən fonda əsasən və həm də konkret sənədlə əlaqədar aparıla bilər.

Uyğunluğun ikinci tipinin bibliografik həlli ilə tələbatçılar sənəd axınının keçmişi, bu günü və gələcəyi haqqında, yə'ni retrospektiv, cari və perspektiv baxımdan bu və ya digər şəkildə qaydaya sahnmiş (məsələn, sistemləşdirilmiş bibliografik informasiya ilə) tə'min olunur.

Uyğunluğun üçüncü tipinin bibliografik mə'nada həyata keçirilməsi daha mürəkkəb bir prosesdir. Bu mürəkkəblik sənədlərdən məqsədyönlü istifadə olunmasına bibliografik bilavasitə tə'sir göstərməsi zərurətilə bağlıdır. Bu zaman konkret oxucu qruplarının hazırlıq səviyyəsinə, onların tələblərinə, əsas məqsədlərinə uyğun gələn sənədlər seçilir, qiymətləndirilir və tövsiyə edilir. Deməli bu halda sənədlər bibliografik informasiya üçün səciyyəvi olan məqsəd və oxucu istiqamətlərindən irəli gələn ən müxtəlif me'yarlarla qiymətləndirilir.

«Sənəd-tələbatçı» sistemində əsas uyğunluq tipləri əsasında bibliografik informasiyanın məqsədlərini aşağı-

dakı kimi fərqləndirmək olar: axtarış, kommunikativ (yə'ni bibliografik çatdırma-xəbərvermə) və qiymətləndirmə (tövsiyə etmə). Həmin məqsədlərlə də bibliografik informasiyanın üç əsas ictimai funksiyası müəyyənləşdirilir: A - axtarış funksiyası, B - kommunikativ funksiya və S - qiymətləndirmə funk-siyası.

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, sənəd-bibliografiya tələbatı, «sənəd-tələbatçı» sistemində uyğunluq və bibliografik informasiyanın ictimai funksiyaları qarşılıqlı əlaqəyə malikdir və sonrakı əvvəlkindən asılı olaraq öz mahiyyət səviyyəsini əldə edir. Aşağıda verilən sxemdə (şək.1) bunu aydın təsvir etmək olar:

Əsas sənəd tələbatları	Əsas uyğunluq tipləri	Bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyaları
1. Axtarış tələbatları →	1. Formal →	A- Axtarış
2. Xəbərdar olmaq tələbatı →	2. Məzmun →	B- Kommunikativ
3. Dəyərləndirmə tələbatı →	3. Dəyərləndirmə →	S- Qiymətləndirmə

Şəkil 1. Bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyalarının formalaşması

Bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyaları haqqında nəzəri ümumiləşmələr vaxtı ilə bibliografiyanı bibliografiyaşünaslıqda və bəzən yaxın elm sahələrində də (məsələn, kitabxanaşünaslıqda, kitabşünaslıqda, informatikada) məhdud çərçivəyə salanların səhv etdiklərini açıb göstərdi. Elə buna görə də bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyaları anlayışları elmi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyaları (axtarış, kommunikativ, qiymətləndirmə) cəmiyyətin bibliografik təminatı prinsiplərinin birmə'nalı olmadığını dərk etməyə imkan verir və göstərir ki, bibliografik informasiyanın ən mühüm funksiyalarından biri sənədləri

informasiya tələbatçıları-nın tələbatlarına bilavasitə uyğunluqlarına və bununla əlaqədar başqa mə'yarlara görə qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Bibliografik informasiyanın axtarış və kommunikativ funksiyaları qiymətləndirmə funksiyasından fərqli olaraq sənədləri formaya və məzmununa görə qaydaya salır. Bibliografik informasiyanın axtarış və kommunikativ funksiyalarının formal-məntiqi təbiəti əlaqədar bibliografik proseslərin tam avtomatlaşdırılması imkanlarını da artırır.

Bir qədər mücərrəd şəkildə götürülən əsas ictimai funksiyalar bibliografiyanın ümumi sabitliyinə dəlalət edir. Bu o deməkdir ki, bibliografik informasiya hər hansı bir dəyişikliyə mə'ruz qalsa da həmişə bu əsas ictimai funksiyaları yerinə yetirmiş, yetirir və yetirəcəkdir. Əlbəttə, onların əməli olaraq həyata keçirilməsi üsulları müxtəlif mərhələlərdə konkret tarixi şəraitə uyğun olan səciyyəvi forma dəyişikliyinə mə'ruz qala bilərlər.

§ 5. Bibliografik informasiyanın funksional-mahiyyət quruluşu

Bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyaları onun daxili funksional-mahiyyət quruluşunun açılmasında əsas ünsür rolunu oynayır. Bunun üçün genetik və məntiqi baxıma əsaslanan iki üsul müəyyən olunmuşdur. Bunları ayırı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

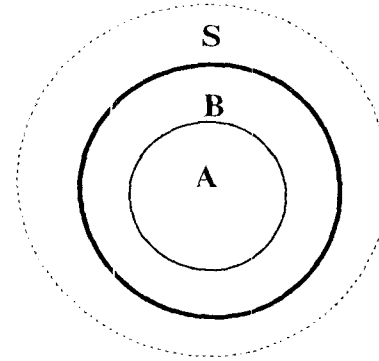
Funksional quruluşun genetik əsasları. Bibliografik informasiyanın axtarışdan, kommunikasiyadan və qiymətləndirmədən ibarət olan ictimai funksiyalarının bu cür ardıcılığı təsadüfi deyil. Bu, sadəcədən mürəkkəbə, genetik əsasdan törəmə istiqamətində gedən qanunauyğunluğu əks etdirir. Belə ardıcılıqla müəyyən olunur ki, axtarış funksiyası genetik olaraq nisbi müstəqilliyə malikdir və yalnız axtarış məqsədi güdən, özündə qiymətləndirmə və kommunikasiya əlamətləri əks etdirməyən xüsusi vasitələrlə həyata keçirilir.

Bir qayda olaraq, bibliografik axtarış zamanı konkret sənəd fondu əsas götürülür.

Genetik sırada ikinci olan kommunikasiya funksiyası isə axtarışın da imkanlarını özündə birləşdirə bilər. Yəni kommunikasiya funksiyasının real həyata keçirilməsi məqsədini güdən vasitələr axtarış üçün də yararlı ola bilər. Kommunikativ funksiyalı bibliografik vəsaitlər əslində sənədləşdirilmiş bilik mənbələrinin mövcudluğu və məzmun tərkibi ilə əlaqədardır və konkret bir fondla məhdudlaşmır. Sənəd axını və kütləsini daha geniş miqyasda əhatə edir.

Nəhayət, qiymətləndirmə funksiyasını həyata keçirən bibliografik vəsaitin də axtarış və kommunikasiya funksiyalı imkanlara malik olması (bəzən gizli formada) labüddür. Bu o deməkdir ki, yalnız qiymətləndirici (tövsiyəedici) olan və özündə heç bir axtarış və kommunikasiya ünsürlərini daşımayan bibliografik vəsait yaratmaq mümkün deyil. Axtarış və kommunikasiya funksiyalarının əlamətlərinin həmin vəsaitdə iştirak etməsi onu tərtib edənlərdən asılı deyil. Belə ki, bibliograflar sırf tövsiyə vəsaiti yaradarkən onun kommunikasiya və axtarış cəhətləri barədə fikirləşməyə və bu prosədə onları nəzərə almaya bilərlər. Bununla bərabər, həmin anlara cəhd edilir. Tövsiyə bibliografik vəsaitinə sərəfəhələrin və adların əlifba göstəricilərindən ibarət yardımçı aparatın verilməsi buna misal ola bilər.

Beləliklə, bibliografik informasiyanın genetik quruluşu əsasında belə bir ümumi qanunauyğunluq aşkar edilir ki, real bibliografik prosədə hər bir əsas ictimai funksiya növbəti funksiyadan asılı olmayaraq əmələ gələ bilər, lakin özündən əvvəlkinin imkanlarını əks etdirməyə bilməz. Aşağıda bibliografik informasiyanın funksional-genetik quruluşunun əyani ifadəsini əks etdirən sxem (şək. 2) verilir:

Şəkil 2. Bibliografik informasiyanın genetik quruluşu

Burada əsas ictimai funksiyaların genetik törəmə ardıcılığı təsvir olunur, hər bir funksiya sahəsinin həm nisbi müstəqilliyi, həm özündən əvvəlkinə əks etdirməsi və həm də özündən sonrakı ilə törəmə münasibəti olması göstərilir.

Bir əsas ictimai funksiyadan digərinə keçid bibliografik informasiyada ikitərəfliyin bir qütbündən o biri qütbünə hərəkəti, tələbatçılar haqqında daha fərqli təsəvvür əldə olunması və bununla da əks əlaqə sayəsində sənədlərin forma və məzmun xüsusiyyətləri, konkret informasiya mahiyyəti nəzərə alınmaqla, onların daha fərqli uçotunun aparılması deməkdir. Keçidin bu cəhəti kommunikasiya və qiymətləndirmə arasındakı sərhəddə xüsusilə nəzərə çarpır və ona görə şəkil 2-də onları bir-birindən ayıran dairə daha tünd xətlə göstərilir. Mə'lumdur ki, bibliografik informasiya ümumilikdə tələbatçılar üçün nəzərdə tutulur. Lakin bununla bərabər, axtarış və kommunikasiya funksiyalarını həyata keçirən vasitələr sənədləri forma və məzmun əlamətlərinə görə əks etdirir və bu zaman müxtəlif informasiya tələbatçısı qruplarının spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Beləliklə, sənədlərin axtarışı və onların haqqında xəbər verilməsi vəzifələri bütün tələbatçılar üçün eyni dərəcədə həyata keçirilir və ancaq sənədlərdən asılı olur. Qiymətlən-

dirmə funksiyası isə əksinə, tələbatçını nəzərdə tutur, sənədlərin seçilməsi, tələbatçıların qruplar üzrə və fərdi olaraq səciyyələndirilməsi ilə əlaqələndirir.

Bibliografik informasiyanın mahiyyət quruluşunun genetik mövqedən açılması onun ictimai funksiyalarının tarixi inkişafı prosesini göstərir və məlum olur ki, axtarış funksiyasını yerinə yetirən vasitələrin ilk rüşeymləri ən qədim kitabxanaların kataloqlarından ibarət olmuşdur. Bir qədər sonra sənəd axını və kütləsini geniş məkan üzrə mü-kəmməl əks etdirən kommunikativ funksiyalı vəsaitlər yaranır. Daha sonra isə elmi-tədqiqat, idarəetmə, istehsalat, təhsil, tərbiyə və başqa sahələrə xidmət edən, informasiya tələbatçılarına məqsədyönlü bibliografik təsir göstərən qiymətləndirmə funksiyalı bibliografik informasiya mənbələri meydana gəlmişdir.

Bibliografik informasiyanın müfəssəl təsviri (necə deyirlər, uçot-qeyd) xarakterə malik mövcudluq formaları onun axtarış və kommunikativ əsaslarının inkişafı və təkmilləşdirilməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bibliografiyanın kitabşünaslığın təsviri sahəsi olması haqqında konsepsiya da bu əsas üzərində formalaşmışdır. Bibliografik informasiyanın qiymətləndirmə funksiyasının həyata keçirilməsi vasitələrinin ictimai zəruriliyi tarixən bibliografiyanın müfəssəl təsviri mahiyyət daşıyan vəzifələr yerinə yetirməsi haqqındakı mülahizələrin qəti xarakter aldığı bir şəraitdə yaranmışdır. Bu mülahizələrdə isə qiymətləndirmə funksiyasını həyata keçirmək məqsədi güdən yeni istiqamətli təzahürlər bibliografiyaya aid olmayan, ondan kənarında baş verən və bibliografik qaydalara uyğun gəlməyən başqa bir janr hesab edilirdi.

Əslində isə qiymətləndirmə funksiyası bibliografik informasiyanın genetik quruluşunun axırncı pilləsidir və eyni zamanda onu xidmət etdiyi bütün fəaliyyət sahələri ilə üzvi şəkildə birləşdirir. Bununla da bibliografiya ilə onun xidmət etdiyi sahələr arasındakı sərhəd pozulur və şəkil 2-

də axırncı dairənin kəşik xətlə verilməsi də bunu bir daha təsdiq edir.

Məhz ona görə də bibliografik informasiyanın (fəaliyyətin) harada başa çatdığını və elmi, ədəbi-tənqidi informasiyanın, həmçinin, bilavasitə tərbiyə-təbliğat, pedaqoji və başqa fəaliyyət sahələrinin nə zaman, harada başlanmasını müəyyənləşdirmək çətinləşir. Genetik quruluşun nəzəri şərh-i göstərir ki, bu cür çətinlik yalnız qiymətləndirmə funksiyası ilə bağlıdır.

Funksional-məntiqi quruluş. Genetik quruluş, göründüyü kimi, bibliografik informasiyanın əsasən ümumi daxili inkişaf qanunauyğunluqlarını açır, lakin bununla belə bibliografik hadisələrin (deyərk ki, konkret bir vəsaitin) mahiyyətindəki müxtəlif funksional imkanlarının ahəngdarlığı ilə bağlı çoxcəhətli xüsusiyyətlərini aşkar etmir. Real bibliografik obyektlərdə əsas ictimai funksiyaların məntiqi ahənglik imkanlarını əks etdirən məntiqi-funksional quruluş vasitəsilə bu çoxcəhətliliyi müəyyənləşdirmək olar.

Bunun üçün birinci növbədə əsas ictimai funksiyalar arasındakı münasibətlər tipini nəzərə almaq lazımdır. Əsas ictimai funksiyalar arasında isə məntiqi olaraq iki münasibət tipi müəyyən edilib:

1. Üstünlük münasibət tipi.

2. Müxtəlif funksiyaların mahiyyətcə eyniliyini göstərən münasibət tipi.

Üstünlük münasibət tipinə görə əsas funksiyalardan biri başlıca, aparıcı rol oynayır, digəri isə müşayiətedici, ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Yəni konkret bir vəsaitdə axtarış funksiyası əsasdırsa, kommunikativ funksiya ikinci dərəcəlidir. Bu cəhətin simvolik işarəsi belədir: AB və ya BA. Şərti işarələrin sıra ardıcılığı birincinin üstün, ikincinin müşayiətedici olduğunu göstərir. Deməli bir vəsaitin funksiya mahiyyəti BA kimi işarə olunarsa, onu AB kimi göstərmək olmaz.

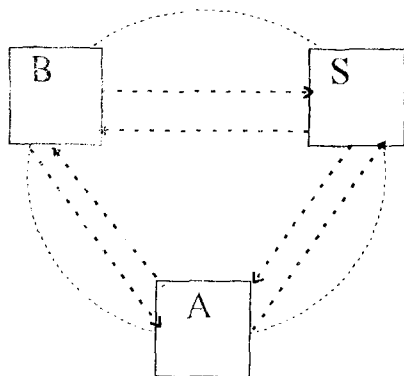
İkinci münasibət tipi müxtəlif funksiyaların mahiyyətə eyniliyindən irəli gəlir. Bunu eyni əhəmiyyətli və ya ekvivalentli nisbi funksiya hesab etmək olar. Nəticədə alınan funksiya eyniliyinin simvolik işarəsi $A=B$ -dir.

Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nəzərdə tutulan konkret biblioqrafik informasiya mənbəyi eyni vaxtda və bərabər ölçüdə həm axtarış və həm də kommunikasiya funksiyasını həyata keçirir.

Bəzi hallarda əsas ictimai funksiyalar arasında hər iki münasibət tipinin anlaşması da mümkündür və bu ($S=B$) A kimi işarə oluna bilər. Bu o deməkdir ki, konkret biblioqrafik obyektə qiymətləndirmə və kommunikasiya funksiyaları eyni vaxtda və təxminən bərabər ölçüdə həyata keçirilir və orada axtarış funksiyasının da əlamətləri özünü göstərir.

Beləliklə, funksiyalarda uzlaşma sadə (AB və ya $A=B$) və mürəkkəb ($(S=B) A$) xarakterdə ola bilər.

Bu münasibətlər tipi qrafiklə (şək. 3) belə ifadə oluna bilər:

Şəkil 3. Biblioqrafik informasiyanın funksional-məntiqi quruluşu.

Kəsik xətti dairə münasibətlər ekvivalentliyinə, ox işarələri isə əsas ictimai funksiyalar birliyində onların qarşılıqlı münasibətlərinə uyğun gəlir.

Biblioqrafik informasiyanın əsas ictimai funksiyalarının hər biri konkret mahiyyətə malikdir. Belə ki, axtarış funksiyası yalnız sənədlərin məkan dağınıqlığı, onların eyniləşdirilməsi və yerlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır; kommunikativ funksiya sənədlərin məzmunu və formalarının vaxta görə inkişafını əks etdirir; qiymətləndirmə funksiyası isə sənədləri müxtəlif məqarlarla məqsədyönlü dəyərləndirdikdən sonra onların haqqında biblioqrafik informasiya verilməsini həyata keçirir.

Biblioqrafik vəsaitlərdə əsas funksiyaların yuxarıda göstərilən qarşılıqlı münasibətlərinin nəzəri təhlili əsasında müxtəlif biblioqrafik obyektlərin əsl mahiyyəti və onlardakı çoxəhətlilik müəyyənləşir və izah olunur.

Biblioqrafik informasiyanın funksional-məntiqi quruluşu müxtəlif miqyaslı və məzmunlu biblioqrafik mənbəyin (əsərin) funksional mahiyyətinin ən ümumi ifadə vasitəsidir. Biblioqrafiyanın biblioqrafik informasiyasının əsas ictimai funksiyaları ilə müəyyənləşən quruluşu hər bir biblioqrafik hadisənin konkret tarixi şəraitə uyğun şəkildə təhlili, qiymətləndirilməsi və sistemləşdirilməsi üçün ilkin nəzəri əsasdır.

Biblioqrafik informasiyanın keyfiyyəti. Biblioqrafik informasiyanın hansı informasiya növünə aid olması və onun səciyyəvi keyfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi nəzəri təhlil üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Biblioqrafik informasiya ilkin sənədlərin analitik təhlili və sintez edilməsi nəticəsində yaranan informasiyadır. O, sənədləşdirilmiş və ikinci hesab edilən xüsusi informasiya növünə daxildir. Bu tərkibdə biblioqrafik informasiyanı biblioqrafik olmayan informasiyadan fərqləndirən onun sənədlərlə tələbatçılar arasındakı uyğunluğun həyata keçirilməsinə, tələbatçıların sənədlərə müraciət etməsinə özünəməxsus şəkildə təsir göstərməkdir. Burada biblioqrafik olmayan informasiya isə ilkin sənədləri əvəz edən və tələbatçılar onlara birbaşa müraciət etməklə öz tələbatlarını

ödəyə bilirlər. Referativ jurnallar, biblioqrafik xülasələr buna misal ola bilər.

§ 6. Biblioqrafik informasiyanın keyfiyyətləri

Biblioqrafik informasiya haqqında yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirib belə qənaətə gəlmək olar ki, biblioqrafik informasiya ikinci hesab edilən sənədləşdirilmiş informasiyanın bir növü kimi aşağıdakı keyfiyyətlərə (xüsusiyyətlərə) malikdir:

1. Biblioqrafik informasiya biblioqrafik mə'nada ikincidir. Biblioqrafik ikincilik isə hər şeydən əvvəl sənəd (biblioqrafik fəaliyyətin bilavasitə obyekt) və informasiya tələbatçısı (ikinci, həm də biblioqrafik fəaliyyətin bilavasitə təsir etdiyi obyekt) arasındakı uyğunluqla əlaqədardır, yəni sənədlərlə informasiya tələbatçıları arasındakı mənəvləri aradan qaldırmaq və uyğunluqları həyata keçirmək işinə kömək edir.

Biblioqrafik informasiyanın ikinciliyi ondan irəli gəlir ki, tələbatçıya bu informasiya yalnız ilkin sənədlərin axtarışı, onların məzmunu və formaları, miqdarı və keyfiyyəti üzrə təxmini istiqamətlənmə vasitəçisi kimi lazımdır, yəni bilavasitə özü lazım deyil.

2. Biblioqrafik informasiyanın ibtidai özəyi olan biblioqrafik xəbərvermə (əsas etibarilə biblioqrafik yazı formasında) sənədin yerindən asılı olmayaraq cyniləşdirilməsini və axtarışını təmin edir. Sənəd kommunikasiyaları sistemində yalnız biblioqrafik informasiya bu keyfiyyətə malikdir. Bununla biblioqrafik informasiyanın birinci əsas ictimai funksiyasının təcrübədə həyata keçirilməsi mümkün olur.

3. Biblioqrafik vəsait (və ya vəsaitlər sistemi) formasında təzahür edən biblioqrafik informasiya hər cür sənəd toplusunun və axınının forma və məzmun quruluşunu

inteqral şəkildə əks etdirmə (modelləşdirmə) keyfiyyətinə malikdir. Bu keyfiyyət biblioqrafik informasiyanın ikinci əsas ictimai funksiyasının həyata keçirilməsini təmin edir.

4. Biblioqrafik informasiya üçün kompleks məzmunlu informasiya səciyyəvidir. O, təkcə biblioqrafik informasiyanı deyil, lazım gəldikdə ilkin elmi, publisistik, bədii və başqa informasiya növlərini də əks etdirir. Belə bir informasiya kompleksliliyi biblioqrafik informasiyaya üçüncü əsas ictimai (qiymətləndirmə) funksiyasını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməyə imkan verir.

Elə bu keyfiyyət biblioqrafik olmağa biblioqrafik olmayan arasındakı sərhədi demək olar ki, sezilməz edir və həmişə çətin həll olunan mübahisəli problem əmələ gətirir. Məsələn, elmi və ədəbi tənqid və biblioqrafiya arasındakı suayrıcı haradan keçir? Tənqidi biblioqrafiya varmı? Biblioqrafik və referativ informasiya bir-birilə necə uzlaşdırılır? Biblioqrafik informasiya biblioqrafiyalaşdırılan sənəddə nəzərdən keçirilən mövzuya dair yeni bilik əks etdirirmi? Müxtəlif növlü biblioqrafik vəsaitlərdə birinci hesab edilən informasiyanın yeri və rolu nədən ibarətdir, o cümlədən tövsiyə biblioqrafik vəsaiti bilavasitə tərbiyə məsələlərini nə dərəcədə həll edə bilər? Bu cür problemlərin həziləri biblioqrafiyaşünaslıqda hələ də mübahisəlidir.

Qeyd edək ki, ikinci, üçüncü, dördüncü keyfiyyətlər biblioqrafik informasiyanın birinci (əsas və daha ümumi) keyfiyyəti ilə yaxın əlaqəyə malikdirlər. Bunlar onun biblioqrafik informasiyanın əsas ictimai funksiyalarının həyata keçirilməsi səviyyəsində konkretləşdirildiyini, inkişaf etdirildiyini açıq göstərir.

5. Biblioqrafik informasiyanın ən mühüm keyfiyyəti onun «sənəd-informasiya tələbatçısı» münasibətindəki iki-tərəfliliyi əks etdirən iki meylliliyidir. Biblioqrafik informasiyanın axtarış və kommunikativ funksiyaları ilə qiymətləndirmə funksiyası arasındakı daha müətim fərq, sonra isə

bunun əsasında bibliografiyanın ümumi və xüsusi növə ayrılması bu keyfiyyətlə əlaqədardır.

Əgər sənəd (ikiliyin bir tərəfi) bibliografik informasiyanın bütün əsas ictimai funksiyalarının zəruri maddi informasiya bazası kimi götürülürsə, tələbatçı (ikiliyin başqa bir tərəfi) bir halda (axtarış və kommunikativ funksiyaların həyata keçirilməsi gedində) ən ümumi şəkildə, hər hansı cəhətlərinə görə fərqləndirilməyən (özünə lazım olan sənədi axtaran, müxtəlif məzmununda və formalarda mövcud olan sənədlər haqqında məlumat istəyən nəməlum) bir fərd kimi nəzərə alınır. Başqa bir halda isə, yəni qiymətləndirmə funksiyasının həyata keçirilməsi məqsədi güdən bibliografiyaləşdirmə prosesində tələbatçı qruplarının və ya ayrı-ayrı fərdlərin xüsusiyyətləri, maraqları götürülür və birbaşa onlardan asılı olur. Beləliklə, bibliografik informasiya tələbatçılardan müxtəlif mənada asılıdır və belə bir vəziyyət (yəni asılılıq) bütün hallarda bibliografik informasiyanın ictimai hadisə kimi ən başlıca və müəyyənədicisi amildir.

6. Bibliografik informasiyanın prinsipcə vacib olmayan, lakin mühüm təcrübi əhəmiyyət kəsb edən keyfiyyəti onun müəyyən qaydaya əsaslanan daxili mütəşəkkilliyindən ibarətdir. Bu həm bibliografik qeydlərin tərtibinə, həm bibliografik vəsaitlərdə onların qruplaşdırılmasına, həm annotasiya və ya referatların yazılmasına, həm də köməkçi göstəricilərin tərtibinə aiddir. Bibliografik informasiyanın mütəşəkkilliyyəti sənəd kommunikasiyaları sistemindəki bütün ictimai institutlarda və onlardan kənarında ondan səmərəli və vahid formada istifadə olunmasını təmin edir.

Bütün bu keyfiyyətlər vəhdətdə götürüldükdə bibliografik informasiyanın əsas mahiyyəti səciyyələndirilə bilər.

«Bibliografik informasiya» termini bibliografik elmdə və təcrübədə 50-ci illərdən etibarən işlədilir. Əvvəllər bu termindən bibliografik işin konkret forması üçün istifadə edilirdi. Məsələn, mövcud və ya kitabxanaya yeni daxil

olan əsərlər haqqında şifahi və yazılı icmal həmin terminlə ifadə olunurdu. Ona görə də bibliografiyaya dair birinci dövlət standartında (1970-ci il) onun adı çəkilmir. Sonralar bu anlayışın mahiyyəti dəyişir və 1977-ci ildə təsdiq olunmuş ikinci standartda «Bibliografik informasiya» termini «Ümumi anlayışlar» bölməsinə daxil edilir və ona belə tərif verilir: «**Bibliografik informasiya – çap əsərləri haqqında onların eyniləşdirilməsi və istifadəsi üçün lazım olan informasiyadır**». Əlbəttə, bu tərif o dövr üçün düzgün hesab edilə bilər, lakin onun çatışmayan cəhətləri də var. Məsələn, bibliografik informasiyanın obyektini yalnız çap əsərləri ilə məhdudlaşdırılır.

Bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyaları anlayışı o vaxt hələ bibliografiyaşünaslıqda qətiləşməmişdi. Ona görə də bibliografik informasiyanın mahiyyəti eyniləşdirmə funksiyası ilə məhdudlaşdırılır. Eyniləşdirmə isə bibliografik təsvirə aiddir və bibliografik informasiyanın axtarış funksiyasının ilkin mərhələsini təşkil edir.

Yuxarıda irəli sürülən nəzəri mülahizələrə əsaslanaraq bibliografik informasiyaya belə bir tərif verilməsi məsləhət görülür: «**Bibliografik informasiya – sənəd kommunikasiyaları sistemində sənədlər haqqında axtarış, kommunikativ və qiymətləndirmə kimi əsas ictimai funksiyaları həyata keçirən, son məqsədi əhəmiyyət üzvlərinin sənəd tələbatlarını ödəməkdən və formalaşdırmaqdan ibarət olan mütəşəkkil (standart) informasiyadır**». (13, s.61).

Göründüyü kimi, bu tərifdə spesifik anlayışlar işlədilir və mütəxəssis olmayanlar onları başa düşməyə bilər. Ona görə də bibliografik informasiyanın tərifini bir qədər yığcamlaşdırmaq, hamı üçün anlaşıqlı etmək lazım gəlir. Bu, bibliografik terminologiya ilə əlaqədar keçmiş SSRİ-də təsdiq olunmuş son standartda (1984-cü il) müəyyən dərəcədə nəzərə alınmışdır. Həmin standartda tərif belədir: «**Bibliografik informasiya – sənədlər haqqında xəbər vermək, onların axtarışı, tövsiyə edilməsi və təbliği məqsədilə yaradılan informasiyadır**» (19, s.6).

Bu tərif biblioqrafik informasiyanın əsas ictimai funksiyaları zəminində və hamının başa düşdüyü məzmununda formalaşdırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, «biblioqrafik informasiya» anlayışının nəzəri mahiyyəti onun bibliografiyaşünaslıq elmində əsas kateqoriya olması ilə məhdudlaşmır. Bu anlayış həm də bibliografiyanın nəzəriyyəsində bibliografiyaya nəyin aid olub-olmadığını ayırd edən daha ümumi mə'yar və ya prinsip funksiyasını yerinə yetirir. Biblioografiyanın bir ictimai hadisə kimi məqsədi və hədd dairəsi haqqında ilkin təsəvvür bununla əldə edilir; bibliografiyanın meydana gəlməsində və inkişafında baş verən real çoxcəhətliliyin vahid sistemdə birləşdirilməsinə imkan yaranır. Beləliklə, ikinci sənəd yaratma prosesləri (yığılma, analitik-sintetik işlənmə, informasiyanın seçilmiş paylanması, bibliografiyalaşdırma, annotasiya yazma, kataloqlaşdırma və s.) və nəticədə əmələ gələn müvafiq obyektlər (ədəbiyyat göstəricisi, sənədləşdirilmiş MAS, referativ jurnal, kataloq, kartoteka, nəşriyyatların mövzu planları və ya prospektləri, ədəbiyyat üçün sifariş blankları və s.) yerindən, necə adlanmalarından asılı olmayaraq, bütün hallarda, həm də xüsusilə sənədlər haqqında axtarış, xəbərvermə və tövsiyə məqsədilə informasiya yaradılması və onun tələbatçılara çatdırılması məhz biblioqrafik işin nəticəsidir.

Əgər biblioqrafik informasiyanın yuxarıda qeyd olunan altı keyfiyyəti onun əməli fəaliyyət kimi əsas xüsusiyyətlərini açıb göstərsə, burada qeyd olunan cəhətlər biblioqrafik informasiyanın elmi bir anlayış kimi hər şeydən əvvəl metodoloji və nəzəri baxımdan əhəmiyyətli olan keyfiyyətini əks etdirir.

II BÖLMƏ

BIBLIOQRAFIYA FƏALİYYƏT SAHƏSİDİR

§ 1. Biblioqrafik fəaliyyət sahəsinin meydana gəlməsi və inkişafı. Onun tərfi

Biblioqrafik informasiyanın ilkin tarixi formaları göstərir ki, biblioqrafik fəaliyyət çox qədim dövrdən mövcuddur.

Biblioqrafik informasiya insanlar tərəfindən yaradılır və deməli, insanın biblioqrafik fəaliyyəti də onunla meydana gəlir formalaşır. Biblioqrafik fəaliyyətlə alimlər, yazıçılar, kitabxanaçılar, nəşriyyat işçiləri və kitab ticarətçiləri öz əsas peşələri ilə əlaqədar yeri gəldikdə məşğul olurdular. Bu işə bir qayda olaraq, savadlı adamlar cəlb olunurdu. Lakin, getdikcə bibliografiya xüsusişməyə başlayır, kitabın biblioqrafik təsvirinə dair onun öz üsul və qaydaları yaranır və nəhayət, o, insanın xüsusi peşə fəaliyyətinə çevrilir. Bu, uzun və mürəkkəb tarixi bir proses olmuşdur. Getdikcə peşəkar bibliograflar yetişir. Azərbaycanda ali təhsilli peşəkar bibliograflara 1950-ci illərdən təsadüf edilir. Bu, Bakı Dövlət Universitetinin o vaxtlar filologiya fakültəsində kitabxanaşünaslıq və bibliografiya şöbəsinin fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Biblioqrafik fəaliyyətin tarixən mürəkkəbləşməsi onun vəzifə və funksiyalarına, təşkili formalarına və metodikasına da öz təsirini göstərir və nəticə etibarilə biblioqrafik fəaliyyətin özündə əmək bölgüsü başlanır. Məsələn, biblioqrafik informasiyanın yaradılması fəaliyyəti biblioqrafik informasiyanın tələbatçılara çatdırılması fəaliyyətindən ayrılır. Bununla biblioqrafik fəaliyyətin iki əsas prosesi fərqləndirilir: bibliografiyalaşdırma və biblioqrafik xidmət. Biblioqrafik iş təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, nəzəri əsaslarının, konkret metodikasının, onun tarixi məsələlərinin

işlənməsi, sonralar ona kadr hazırlığı (təhsil) və nəhayət, bibliografik fəaliyyətin idarə olunması kimi sahələri meydana gəlir. Beləliklə, təcrübi bibliografik fəaliyyətlə (bibliografik informasiyanın yaradılması və tələbatçılara çatdırılması ilə) yanaşı onun törəyən müxtəlif növ müşayiətedici fəaliyyətlər - elmi-tədqiqat, pedaqoji, idarəetmə fəaliyyətləri meydana gəlir. Bütün bunlar peşəkar bibliograflara məxsus peşə fəaliyyəti sahələridir.

Bununla bərabər indi də bir çox adamlar - alimlər, yazıçılar, jurnalistlər bibliografik fəaliyyətlə (ədəbiyyata istinad şəklində bibliografik informasiyanın, xülasələrin, istifadə olunmuş mənbə siyahılarının və s. yaradılması ilə) məşğul olurlar. Əslində elmi iş aparan, kitab yazan hər bir kəs eyni zamanda cəmiyyətin bibliografik təminatında heç də az rol oynamayan bibliografik informasiya da yaradır. Bunlar peşəkar olmayan bibliograflardır.

Beləliklə, bibliografik fəaliyyəti də peşəkar və qeyri-peşəkar sahələrinə görə fərqləndirmək lazım gəlir.

Bibliografiyanın fəaliyyət sahəsi kimi tərif. Məlumdur ki, əvvəllər «bibliografiya» termini bir çox mənalarda işlədilir. Lakin sonralar bibliografiyanın insan fəaliyyətinin bir sahəsi olması fikri meydana gəlir və bu fikir bibliografik terminlərə dair birinci dövlət standartında (1970-ci il) və 60-ci illərin axırlarından etibarən bibliografik elmdə daha da formalaşır. 1970-ci il standartında «bibliografiya» təcrübi bibliografik fəaliyyət kimi mənalandırılırdı. İkinci standartda (1977) bibliografik prosesdə elmi-tədqiqat xarakterli əməllərin olduğu nəzərə alınır və ona belə tərif verilir:

«Bibliografiya – cəmiyyətdə çap əsərlərindən istifadəyə təsir etmək məqsədilə bibliografik informasiyanı yaradan və tələbatçılara çatdıran elmi-təcrübi fəaliyyət sahəsidir.»

Bu tərifdə bəzi çətinliklər də var. Əvvəla, onun birinci hissəsi («cəmiyyətdə çap əsərlərindən istifadəyə təsir etmək məqsədilə») o qədər də vacib deyil. Çünki bu fikir

«bibliografik informasiya» anlayışı ilə ifadə olunur. İkinci tərəfdən, burada yalnız «çap əsərlərindən» istinad edilməklə bibliografik fəaliyyətin obyekt miqyası xeyli məhdudlaşdırılır. Tərifə bibliografiyanın çap əsərləri ilə yanaşı əlyazma kitabları, dissertasiyalar, deponə edilmiş əlyazmaları və başqa materiallarla da məşğul olduğunu göstərən əlavə qeyd verilir. Nəticədə belə çıxır ki, əsas tərifin müddəası ona verilən qeyddə təkzib edilir. Bunun səbəbi standartın tərtibçilərinin «çap əsərləri» əvəzinə daha geniş mənalı «sənəd» anlayışından istifadə olunması təklifini qəbul etməmələri ilə əlaqədar idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bibliografiyaya dair qeyd olunan standartlar da «bibliografiya» termininin özünün əsl mənasında işlədilməsini təmin edə bilmir. Yəni də bibliografik vəsaitlərə «bibliografiya» adı verilir. Məsələn, «Mirvari Dilbazi» (bibliografiya). Burada «bibliografiya» əvəzinə «bibliografik göstərici» və ya «bibliografik vəsait» yazılması lazımdır.

1984-cü ildə bibliografiya haqqında yeni dövlət standartı təsdiq olunur və onu tərtib edənlər qeyd olunan bəzi cəhətləri nəzərə almışlar.

Əvvəla, «bibliografik fəaliyyət» termini «bibliografiya» termininin ifadə etdiyi fikri daha düzgün, bir-mənalı və hamının başa düşəcəyi şəkildə çatdırdığına görə yeni standartda «Bibliografik fəaliyyət» (Əsas terminlər və təriflər) adı verilmişdir. Həm də bu yeni ad öz mənasına və terminoloji quruluşuna görə elmi-təcrübi informasiya, kitabxana və nəşriyyat işi üzrə keçmiş əsas terminoloji standartlar sisteminin (SİBİD sistemi) tərkibinə uyğun gəlir. O zaman həmin sistemin tərkibi «Kitabxana işi», «Elmi informasiya fəaliyyəti», «Bibliografik fəaliyyət» və başqalarından ibarət idi.

Lakin bununla belə, «bibliografiya» termininin 1984-cü il standartından çıxarılması ondan imtina etmək, bibliografik terminlər sisteminin əsası kimi əhəmiyyətini azaltmaq məqsədini güdmür.

1984-cü il dövlət standartı adından və məzmunundan göründüyü kimi təcrübi bibliografik fəaliyyətlə əlaqədar əsas terminləri əhatə edir və orada bibliografik fəaliyyətə belə tərif verilir: «**Bibliografik fəaliyyət informasiya fəaliyyətinin bibliografik informasiyaya tələbatı ödəyən bir sahəsidir**».

Bu tərifin fərqli cəhətləri:

1. İlk dəfə olaraq «informasiya fəaliyyəti»ndən ən yaxın həmcins anlayış kimi istifadə olunmuşdur. Doğrudur, sənəd kommunikasiyaları sistemindən kənara çıxınmaq üçün «sənəd-informasiya fəaliyyəti» ifadəsi daha dəqiq olardı, lakin standartı tərtib edənlər «sənəd» termini ilə əlaqədar vahid fikrə gələ bilməyiblər. Ona görə də bilmək lazımdır ki, burada informasiya fəaliyyəti dedikdə sənəd kommunika-siyaları sistemində vasitəçi olan bütün sosial institutların müxtəlif məqsədlərlə (elmi-köməkçi, peşə-istehsalat, təhsil, tərbiyə və s.) sənədlərdə qeydə alınmış informasiyanın yaradılması, işlənməsi, mühafizəsi, axtarışı, yayılması ilə əlaqədar və nəticə e'tibarilə informasiya tələbatlarının hərtərəfli təmin olunmasına yönəldilən fəaliyyətləri nəzərdə tutulur.

2. Bibliografik fəaliyyətin mahiyyəti onun proseslərinin sadalanması (məsələn, 1977-ci il dövlət standartında «bibliografiya»ya verilmiş yuxarıda göstərilən tərifdə olduğu kimi) ilə deyil, əsas sosial məqsədlərinə istinad edilməklə açılır.

«Bibliografiya» termini ilə həm də bilavasitə bütün bibliografik fəaliyyət növləri nəzərdə tutulur və onun tərifli bu cür formalaşdırılır: ***bibliografiya cəmiyyətdə bibliografik informasiyanın fəaliyyət göstərməsini təmin edən müxtəlif fəaliyyət (təcrübi, elmi-tədqiqat, tədris, idarəetmə) növləri sistemidir.***

Belə tərif bibliografik fəaliyyətin əhatə genişliyinə əsas verir və göstərir ki, bibliografik informasiyanın cəmiyyətdə fəaliyyəti təkcə onun yaradılması və tələbatçılara

çatdırılması, başqa sözlə, sadəcə əməli fəaliyyətlə məhdudlaşmır. Bu zaman həm də bu fəaliyyəti öyrənmək, əldə olunmuş təcrübəni ümumiləşdirmək, onun əsaslarını işləmək, bibliograf kadrları hazırlamaq, bütün adları çəkilən prosesləri mütəşəkkil qaydada idarə etmək kimi zəruri işlər nəzərdə tutulur.

Məsələn bu cür yanaşdıqda aşağıdakı nəticələr alınır:

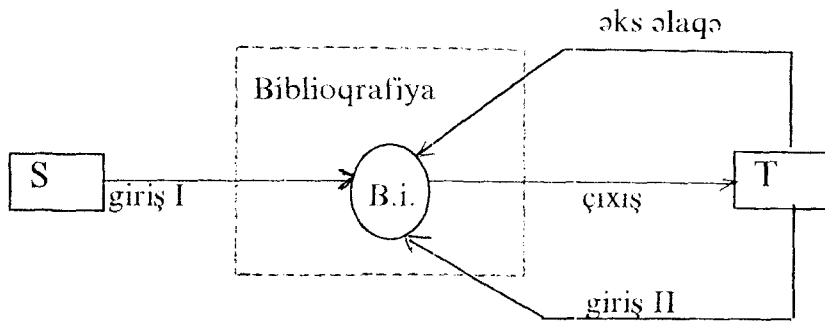
- bibliografik fəaliyyətlə bibliografiyaşünaslıq arasındakı mühüm fərqlər qəbul edilməklə onların hər ikisinin terminoloji vəhdətinə imkan yaranır;

- «bibliografiya» termini, bibliografik terminlər sistemində mühüm yer tutmaqla və onları əlaqələndirməklə yanaşı bu sistemin heç bir ünsürünə mənə e'tibarilə uyğun gəlmir. O cümlədən, «bibliografiya» və «bibliografik fəaliyyət» anlayışlarındakı eyniyyət aradan götürülür;

- bibliografiyanın sistem halına şərh olunması imkanı daha da genişlənir və zənginləşir. Həqiqətdə də bibliografiya meydana gəldiyi ilk gündən qarşılıqlı əlaqəyə malik bir sıra müstəqil yarım sistemlərdən ibarət olan vahid bir sistemdir.

Bibliografiyaşünaslıqda «bibliografiyaya» bir elmi anlayış kimi ikili münasibət mövcuddur. Birinciyə görə bibliografiya daha məhdud, ikinciyə görə isə daha geniş həcmdə təsəvvür edilir. Lakin bir ümumi cəhət də qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tərəf bibliografiyanı fəaliyyət sahəsi hesab edir. Burada fikir ayrılığı əsas bibliografik anlayışın həcmi və ona verilən təriflə əlaqədardır.

Bibliografiyanın sənəd kommunikasiyaları sistemindəki fəaliyyətini isə aşağıdakı sxem (şəkl.4) əsasında belə təsəvvür etmək olar:

Şəkil 4. Bibliografiyanın prinsiplial fəaliyyət sxemi.

Sxem əyani şəkildə göstərir ki, bibliografiya bir sistem kimi iki «giriş» və bir «çıxış» qapısına malikdir. Birinci «giriş» qapısından sənəd axını sistemə daxil olur və onların bibliografik qaydada işlənməsi və əks olunması təmin edilir. Bununla sənədlərin axtarışı və onların haqqında tələbatçılara xəbər verilməsi (bibliografik informasiyanın axtarışı və kommunikasiya funksiyası) həyata keçirilir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Dövlət Kitab Palatasının cari bibliografik informasiya sahəsindəki fəaliyyətinin nəticəsi olan «Azərbaycan mətbuat salnaməsi», «Birillik Azərbaycan kitabı» kimi dövlət bibliografik göstəriciləri səciyyəvidir. İkinci «giriş» vasitəsilə sorğular daxil olur və bibliografik informasiya tələbatçıların konkret sənəd tələbatları nəzərə alınmaqla, sənədlər qiymətləndirilir və bibliografik informasiyanın konkret məqsəd və oxucu istiqamətinə uyğun olaraq yenidən işlənməsi (qiymətləndirmə funksiyası) həyata keçirilir.

Sistemin «çıxış» qapısı məzmun, istiqamət və forma e'tibarilə müxtəlif bibliografik informasiya axını tələbatçılara çatdırmaq üçün nəzərdə tutulur. Tələbatçılar və onların bibliografik təminat sistemi arasındakı «əks əlaqə» çıxış axınlarının daim korrektura edilməsi və lazımi cəhətdən təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. İnformasiya

tələbatçıları ilə daimi, səmərəli «əks əlaqə» bibliografiya üçün çox əhəmiyyətlidir. Ona görə də bibliograflar onun öyrənilməsinə və dəqiq uçotunun aparılmasına diqqətə artırmalıdır. Bu, bütün bibliografik xidmət sisteminin səmərəliliyini və keyfiyyətini artırmaqda mühüm olan amillərdən başlıcası hesab edilə bilər.

Bibliografik sistemin mərkəzi nöqtəsi, «özəyi» bibliografik informasiyadan (Bİ) ibarətdir. Qalan bütün komponentlər (adamlar, proseslər, idarələr, kadr hazırlığı sistemi, elm, texniki vasitələr və s.) ancaq bibliografik məlumatın fəaliyyət göstərməsini təmin etmə dərəcələrinə görə bibliografik komponent hesab edilə bilərlər. Bütövlükdə götürülmüş bibliografiyanı necə qiymətləndirməyimizdən, ona hansı cəhətdən yanaşmağımızdan asılı olmayaraq, işin mahiyyəti yalnız aşağıdakı suallara cavab verməkdən ibarət olur: bibliografik informasiya nəyə görə və kim tərəfindən, kimin üçün və necə, hansı mövqedən və hansı ictimai məqsədlərlə yaradılır və yayılır? Məhz ona görə «bibliografik informasiya» bibliografiyanın ümumi nəzəriyyəsinin mərkəzi kateqoriyası və əsas çıxış nöqtəsidir.

Bibliografiyanın spesifik insan fəaliyyəti kimi şərh olunması onun nə qədər mürəkkəb bir proses olduğunu aydınlaşdırmağa imkan verir. Bibliografiya özünün əsl konkret tarixi məzmununu məhz insanın yaşadığı və işlədiyi ictimai şəraitlə müəyyənləşən fəaliyyətində əldə edir. Bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyalarının konkret olaraq həyata keçirilməsi formalarının bütün çoxcəhətliyi və spesifik xüsusiyyətləri, bu formaların inkişafı, tarixi mübarizəsi və əvəz olunması bibliografik fəaliyyətin cəhətə olunduğu mühitin sosial şəraitindən irəli gəlir.

Bibliografiyanın yeni formaları həmişə bibliografik informasiyaya ictimai tələbatın inkişafı və mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq meydana gəlir. Məsələn, Avropada ilk milli dövlətlərin yaranması, milli şüurun möhkəmlənməsi kitabı dövlət əhəmiyyətli amilə çevirmiş və bununla da milli

elmin, texnikanın və mədəniyyətin sənədlərdə təsbit olunmuş nailiyyətlərini əks etdirən cari və retrospektiv bibliografik nəşrlər sistemini yaratmaq tələbini qarşıya qoymuşdur.

Müəyyən konkret tarixi şəraitdə cəmiyyətin malik olduğu maddi-texniki imkanlar axtarış-kommunikasiya istiqamətli bibliografik vəsaitlərin inkişafında mühüm rol oynamışlar.

Bibliografiyanın sosial-siyasi şəraitə uyğunluğu bibliografik informasiyanın qiymətləndirmə funk-siyasının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar hadisələrdə özünü daha aydın şəkildə büruzə verir. Bibliografiya məhz burada onu əhatə edən ictimai həyatın sərvətlərinə və tə'sirli problemlərinə öz münasibətini bildirməklə yanaşı, həm də ictimai həyatda bilavasitə iştirak etmək imkanı qazanır. Bu imkanlar dünya bibliografiyası inkişafının hələ lap əvvəlki mərhələlərində yaranmış və kitabın bilik mənbəyi kimi ideoloji mübarizə silahı hesab edilməsi, müəyyən oxucuya məhz hansı kitabın lazım olması barədə müxtəlif (çox zaman bir-birinə zidd) nöqteyi-nəzərlərin meydana gəlməsilə şərtlənmişdir.

Kapitalizm özü ilə «sənəd-tələbatçı» sisteminin sosial mühitinə nəzərə çarpacaq dərəcədə xüsusi dəyişiklik gətirir. Məhsuldar qüvvələrin sürətlə inkişafı, elmi və texniki tərəqqi, xalqın təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi, kitab nəşri fəaliyyətinin tezliklə texniki cəhətdən təkmilləşməsi və həcmnin böyüməsi buna misal ola bilər.

Lakin bibliografik informasiyanın qiymətləndirmə funksiyasının konkret tarixi şəraitlə müəyyənləşən formaları bu istiqamətlərlə məhdudlaşmır. Hələ XVI əsrdə və xüsusilə XIX əsrdə elmin sürətlə tərəqqisi diferensial bibliografik xidmət tələbatını yaradır ki, bu da sahəvi elmi-köməkçi bibliografiyanın bütün formalarının inkişafına səbəb olur. Burada xidmət sahəsinin xarakterinə uyğun olaraq qiymətləndirmə funksiyasının həyata keçirilməsi xeyli dərəcədə axtarış və kommunikativ vəzifələrlə uzlaşır

və məhz ona görə də tövsiyəçilik bir qədər kölgədə qalır. Lakin, əslində bibliograflar alimlərə xidmət göstərən zaman məhz qiymətləndirmə funksiyası sayəsində daha dəyərli, elmi əhəmiyyətli əsərləri seçir və bununla da elmdə müxtəlif məktəblərə və konsepsiyalara tə'sir göstərir, onların mübarizəsində qismən iştirak edir.

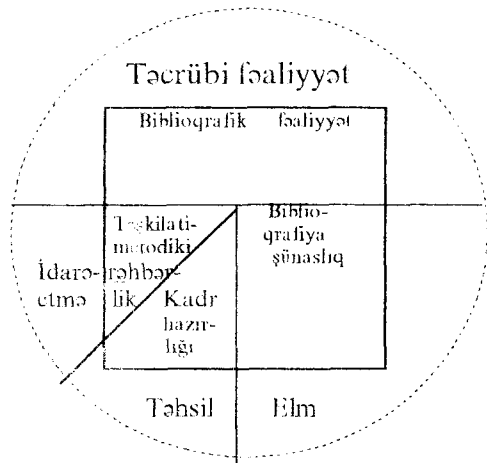
Beləliklə, bibliografik informasiya əsaslı daxili funksional mahiyyət quruluşuna malikdir. Bununla belə, onun bütün real mövcudluq formaları fəaliyyət göstərdiyi və inkişaf etdiyi mərhələlərin sosial mühitlə şərtlənmiş, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir.

Nəticə etibarilə ictimai hadisə olan bibliografik informasiyanın iki əsas quruluş səviyyəsini fərqləndirmək lazımdır: 1. Ümumi (müərrəd) və ya daxili mahiyyətinə görə (bibliografik informasiyanın ictimai funksiyaları əsasında əmələ gələn) quruluş səviyyəsi; 2. Konkret tarixi şəraitdə bibliografik fəaliyyətin yeri, vəzifələri, məzmunu, səciyyəvi prosesləri, forma və vasitələrinin bütün kompleksini əhatə edən zahiri quruluş səviyyəsi. Bu səviyyələr həmişə vəh-dətdə götürülməlidir.

§ 2. Bibliografik fəaliyyətin əsas komponentləri

Bibliografiyanın ümumi şərhində konkretlik yaratmaq üçün ona müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmaq lazımdır. İnsan fəaliyyətinin bir sahəsi olan bibliografiya isə çox mü-rəkkəb fərqli (diferensiasiyalaşdırma) xüsusiyyətlərə malik bir obyekt kimi özünü göstərir.

«Bibliografiya» anlayışının həcmi haqqında iki fikir mövcuddur. Birinciyə görə o, yalnız təcrübə fəaliyyətdən, ikinciyə görə isə müxtəlif fəaliyyət növlərini (bibliografik, elmi-tədqiqat, təlim-tərbiyə və təşkilati-idarəetmə) əhatə edən geniş həcmli bir sahədən ibarətdir. Bibliografiya ilə əlaqədar olan bu mülahizələr aşağıdakı sxemdə öz ifadəsini tapır (şəkl.5):

Səkil 5. Bibliografik fəaliyyətin quruluşu.

Göründüyü kimi, sxem iki hissədən ibarətdir. Yuxarı hissə, bilavasitə bibliografik fəaliyyəti əks etdirir və birinci mülahizəyə görə «bibliografiya» anlayışının həcmi elə bundan ibarətdir. Başqa mülahizələrə görə isə bu, «bibliografiya» anlayışının yalnız əsas, tarixən ilkin hissəsidir. Sxemin aşağı hissəsi isə fəaliyyətin törəmə, müşayiətedici növləridir və onlar da «bibliografiya» anlayışının həcmində daxildir.

Bununla belə, göstərmək lazımdır ki, bibliografik sistemdə əsas ünsür bibliografik fəaliyyətdir və onun üzərində xüsusi dayanmaq lazım gəlir.

Bibliografik fəaliyyətin fərqli səciyyələndirilməsində iki üsuldən istifadə etmək olar. Birinci, onu hissələrə bölmək, ikinci isə növlərə ayırmaq üsuludur. Bu üsullar arasında fərq ondan ibarətdir ki, birinci halda öyrənilən obyektin təhliləmə xələli gəlir. İkinci halda bu, baş vermir, yəni müəyyən əlamətlərə əsaslanan növlər əmələ gəlir, bununla da bibliografik fəaliyyətin növ təsnifatı, başqa ayrı-ayrı sahələri müəyyənləşdirilir.

Ona görə də birinci üsul bibliografik fəaliyyətin komponent quruluşu ilə əvəz olunur, ikinci ilə bibliografiyanın növ təsnifatı yaradılır.

İnsan fəaliyyəti sistemində daxil olan bibliografik fəaliyyət aşağıda qeyd olunan əsas komponentlərə malikdir: a) məqsəd; b) subyektlər; v) obyektlər; q) proseslər; d) vasitələr; e) nəticələr. Bunların arasında məqsəd daha real xarakter daşıyır. O, gözlənilən nəticənin modeli, fəaliyyətin başlanması motivi kimi subyektin təfəkküründə mühüm yer tutur və formalaşır. Elə buna görə də bibliografik fəaliyyətdə məqsədlə subyekt bir-birilə əlaqədə götürülüb şərh edilir.

Subyekt bibliografik fəaliyyətin başlıca, mərkəzi, sistem yaradıcı komponenti hesab olunur. Bütün sistemin əsas hərəkətverici qüvvəsi məhz subyektdir. Məqsədləri o, müəyyənləşdirir və formalaşdırır, bunların da əsasında obyektləri seçir, prosesləri həyata keçirir, vasitələr işləyir, istifadə edir və nəhayət fəaliyyətin əlaqədar nəticələrini yaradır.

a) Bibliografik fəaliyyətin subyektləri və məqsədləri. Bibliografik fəaliyyətin subyekti çox mərkəzli anlayışdır. Buraya peşəkar bibliograflar, müəyyən kollektiv (bibliografik şöbə, bölmə, idarə, qarşılıqlı bibliografik xidmət şöbəsi), qeyri-peşəkar, müvəqqəti bibliografik fəaliyyətlə məşğul olanlar (alimlər, ali məktəb müəllimləri, yazıçılar, jurnalistlər və b.) və nəhayət, bibliografik informasiya tələbatçıları daxildir.

Bibliografiyanı geniş mənada götürəndə bibliografik sahədə elmi-tədqiqat işi aparən elmi işçilər, ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində bibliografiya fənlərini tədris edən müəllimlər, bibliografik işin təşkilatçıları da bibliografik fəaliyyətin subyekti kimi götürülməyə bilərlər. Bibliografiyada əmək bölgüsü prosesi hələlik başa çatdırılmayıb. Bununla belə, kitabxana-bibliografiya təhsili sahəsində və kitabxana təcrübəsində dəqiq əmək bölgüsü mövcuddur. Bibliografiya fənnindən dərs deyən müəllimlər əsasən təlim-tərbiyə və elmi-tədqiqat işi aparırlar. Bununla belə, onlar

həm də ayrı-ayrı hallarda bibliografik vəsaitlərin tərtibində də yaxından iştirak edirlər. İndi ən böyük kitabxanalarda, o cümlədən M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanasında, Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında elmi-tədqiqat şöbələri fəaliyyət göstərir və onların əməkdaşları əsas e'tibarilə elmi-tədqiqat işi ilə məşğul olurlar.

Peşəkar bibliograf təcrübi bibliografik fəaliyyətin başlıca subyektidir. Bibliografik informasiya mənbələrini yaradan, onları tələbatçılara çatdıran, istifadəsini təşkil edən məhz peşəkar bibliograflardır. Bibliografik fəaliyyətin keyfiyyəti və səmərəliliyi birinci növbədə bibliografin nəzəri və təcrübi hazırlıq səviyyəsindən, bibliografik işin qabaqcıl metodlarına yiyələnməsindən asılıdır.

Bibliografin peşəkarlığını müəyyənləşdirən əsas amillərdən birinci növbədə onun peşə psixologiyası, bilik, bacarıq və vərdiş kimi xarakterik cəhətlərini fərqləndirmək lazımdır.

Bibliografin psixoloji keyfiyyəti dedikdə onda peşə yaddaşının inkişafı, bibliografik əlamətləri (sənədlərin adlarını, müəllifləri, müxtəlif elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərini, kitab tarixinə dair məlumatları) məqsədyönlü xatırlamaq qabiliyyəti, sənədlər sayəsində onu əhatə edən əlbəməli müşayiət etmək, xarici həqiqətlər, adamlar və sənədlər arasındakı ən müxtəlif əlaqələri vaxtında sezmək bacarığı nəzərdə tutulur.

Bu ümumi keyfiyyətlər peşəkar bibliografik fəaliyyətdə funksiyalara görə aparılan ixtisaslaşma ilə bağlı səciyyəvi tələblərlə tamamlanmalıdır. Məsələn, sənədlərin bibliografiyalaşdırılması ilə məşğul olan bibliograf sakit oturub işləməyi, fikrini məqsədyönlü cəmləşdirməyi, məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməyi bacarmalıdır.

Bibliografik xidmət göstərən bibliograf üçün axtarış zamanı qısa vaxt ərzində qərara gəlmək, müxtəlif və mürəkkəb xarakterli sorğuların qeyri-bərabər axını şəraitində

səriştəli fəallıq göstərmək, informasiya tələbatçıları ilə münasibətdə emosional sabitliyi gözləmək və həddən artıq ehtiyatlı olmaq vacibdir.

Bibliografin biliyi iki əsas hissədən ibarətdir: a) sosial; b) peşə bilikləri.

Bibliografin sosial biliklərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Fəlsəfi-metodoloji, siyasi və tarixi biliklər. Burada sosial-siyasi həyatın inkişaf qanunlarını, Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq siyasətini bilmək xüsusilə vacibdir.

2. İnformasiya tələbatının öyrənilməsinin, təmin edilməsinin və formalaşmasının, bibliografin bibliografik informasiya tələbatçıları ilə davranışı proseslərinin öyrənilməsində ümumi əsas kimi götürülən psixoloji-pedaqoji biliklər.

3. Böyük sənəd kütləsi və axını ilə, müxtəlif dillərdəki işarə sistemləri ilə, əlifbalarla, ədəbiyyatla, ayrıca işarələri və başqaları ilə aparılan bibliografik işdə əhəmiyyətli olan peşəyönlü riyazi, semantik və linqvistik bilikləri.

Bibliografin peşə bilikləri isə bunları əhatə etməlidir:

1. Bibliografik fəaliyyətin nəzəriyyəsi və tarixi bibliografin peşə biliyinin əsasıdır.

2. Ümumi elmi əsaslı (nəzəri və tarixi) peşə bilikləri və onların əməli bibliografik fəaliyyətdə tətbiqini təmin etmək zəminində öyrənilən təcrübi-tətbiqi xarakterli metodiki və texnoloji, mənbəşü-naslıq, təşkilati-idarəetmə istiqamətli bibliografik biliklər;

3. Qarışıq elm və təcrübi fəaliyyət sahələrindən, hər şeydən əvvəl, informatika və elmi-informasiya fəaliyyətindən, bibliografik xidmətin idarə mənsubiyyətindən asılı olaraq kitabşünaslıq və kitabçılıq (redaksiya-nəşriyyat) işindən, kitabxanaşünaslıq və kitabxana işindən, biblioplistika və kitab ticarəti fəaliyyətindən, arxivşünaslıq və arxiv işindən və s. götürülən və bibliograf peşəsi üçün əhəmiyyətli olan biliklər;

4. Bibliografin təcrübi fəaliyyəti nəticəsində yaddaşında qalan seriyalı, çoxcildli, ensiklopedik və başqa mühüm nəşrlərin, jurnal və qəzetlərin adları, elmi müəssisələr, mühüm sənəd fondlarının tərkibi, müxtəlif kitabxanaların, elmi-texniki informasiya orqanlarının soraq-bibliografiya aparatlarının (SBA) quruluşu haqqındakı məlumatlarla bağlı faktoqrafik biliklər;

5. Sahəvi bibliografik fəaliyyətlə məşğul olanlar xidmət etdikləri bilik sahələrinin problemlərini, inkişaf perspektivlərini, terminologiyasını, sahə ilə əlaqədar ədəbiyyatın (əsas əsərlərin, dövrü nəşrlərin) bibliografik axtarışında əhəmiyyətli olan mənbələri bilməlidirlər.

Bibliografin peşə bacarığı da mühüm şərtdir. Belə bacarıq bibliografda olan biliyin təcrübi fəaliyyətdə tətbiqi ilə təmin olunur. Peşə bacarığı bir qayda olaraq iki yərə bölünür: məcburi və arzu olunan bacarıq.

Məcburi bacarıq öz növbəsində ümumi (bütün bibliograflar üçün zəruri hesab edilən) və əlavə (ixtisaslaşmadan asılı olan) hissələrə ayrılır. Bunlardan ən vaciblərini qeyd edək:

a) bütün bibliograflar ixtisaslaşmalarından asılı olmayaraq bacarmalıdırlar:

- bibliografik yazıları tərtib etməyi və oxumağı (onlardan lazım olan informasiyanı götürməyi);

- bibliografik axtarış aparmağı, məlumat və bibliografik nəşrlərdən, kartoçka kataloqlarından, kartotekalarından və axtarışın başqa mənbələrindən istifadə etməyi;

- bibliografik vəsait tərtib etməyi (sənədləri meydana çıxarmağı, seçməyi, qruplaşdırmağı, annotasiyalaşdırmağı);

- avtomatlaşdırılmış məlumat-axtarış sistemindən (EHM və kompüter zəminində yaradılanlar da daxil olmaqla) və müasir sürətəoxaldıcı texnikadan istifadə etməyi;

- bibliografik xidmət sahəsində öz işini planlaşdırmağı, həyata keçirməyi və təhlil etməyi.

b) bibliografiyalaşdırma ilə məşğul olan bibliograf əlavə olaraq bacarmalıdır:

- mövcud təsnifatlardan istifadə etməyi, sənədləri sistemləşdirməyi və predmetləşdirməyi;

- bibliografik vəsaitləri redaktə etməyi;

- bibliografik vəsaitin tərtibi prospektini və ya programını işləyib hazırlamağı;

v) bibliografik xidməti həyata keçirən əlavə olaraq bunları da bacarmalıdır:

- bibliografik informasiya tələbatçıları ilə davranmağı, onlarda bibliografik özünəxidmət sərəştəsi tərbiyə etməyi;

- sorğuları qəbul etməyi, bibliografik arayışlar hazırlayıb verməyi;

- informasiya tələbatçılarına kütləvi və fərqli (diferensiasiyalı) bibliografik informasiya verməyi təşkil etməyi və həyata keçirməyi.

Bütün bibliograflar üçün arzu olunan bacarıq:

- kütlə qarşısında çıxış etmək, bibliografik biliyi yaymaq;

- latın və kiril əlifbaları ilə müxtəlif xalqların dillərində olan bibliografik təsvirlərdən baş çıxarmaq;

- elmi-tədqiqat və elmi-metodiki iş aparmaq;

- makinada yazmaq;

- kompüterlə işləmək.

Bibliografin vərdişi onun fəaliyyəti zamanı ardıcıl təkrar olunması sayəsində avtomatik hal olan və xüsusi şüurlu nəzarət tələb etməyən bir cəhətdir. Vərdişə aşağıdakılar aiddir:

- sürətli bibliografik oxu, yəni sənədlərlə standart üsullardan və lazımi fraqmentin (sitatlar, adların, bibliografik qeydin və s.) axtarışı məqsədilə mətnin sürətlə nəzərdən keçirilməsi yollarından istifadə olunmaqla ardıcıl həyata keçirilən ümumi tanışlıq;

- sözlərin və söz birləşmələrinin mətnin mə'nası təhrif olunmamaq şərti ilə ixtisar olunmaları sayəsində sür'ətlə yazmaq vərdişi;

- mə'lumat nəşrləri, biblioqrafik vəsaitlər və kitabxanaların SBA-ları üzrə istiqamətlənmək və operativ axtarış aparmaq vərdişi;

- biblioqrafik əlamətləri standartlar üzrə əks etdirmək və bununla da biblioqrafik qeydin sənədə təkrar müraciət etmədən daha dəqiq formalaşmasına nail olmaq vərdişi.

Vərdişlər də bacarıq kimi bütün biblioqraflar üçün ümumi və əlavə ola bilər. Əlavə vərdişlər biblioqrafın funksiya və ya sabit ixtisası çərçivəsində yerinə yetirdiyi peşə vəzifəsinin xüsusiyyətinə uyğun gəlmələri ilə fərqlənir.

Biblioqrafik fəaliyyətin məqsədi biblioqrafik prosesin subyekti tərəfindən müəyyənləşdirilir. Çoxcəhətliliyi ilə fərqlənən bu məqsədlər obyektiv və subyektiv şəraitlə əlaqədar olur. Ümumiyyətlə, biblioqrafik fəaliyyətin məqsədləri çoxsəviyyəli yerarxiya quruluşuna malikdir.

Daha ümumi son məqsəd cəmiyyət üzvlərinin informasiya tələbatlarını ödəməyə təsir göstərməkdən ibarətdir. Sonra həmin məqsəd biblioqrafik informasiyanın əsas icimai funksiyalarına görə konkretləşdirilir. Bunlar da biblioqrafik fəaliyyət prosesində onun müxtəlif sahələri və istiqamətləri ilə əlaqələndirilir. Cəmiyyətin informasiya tələbatlarının genişlənməsi və dərinləşməsi biblioqrafik fəaliyyətin qarşısında duran vəzifələri daha da mürəkkəbləşdirir və məqsəd müxtəlifliyini artırır.

Biblioqrafik fəaliyyətin məqsədlərinin elmi əsaslarla öyrənilməsi biblioqrafiaşünaslığın qarşısında duran mühüm problemlərdən biridir.

b) Biblioqrafik fəaliyyətin obyektləri. Biblioqrafik fəaliyyətin ümumi mə'nada obyekti sənəd kommunikasiyaları sistemi hesab olunur. Sənəd kommunikasiyaları sistemi isə sənədlərdən və informasiya tələbatçılarından ibarət olan iki ünsürə malikdir.

«Sənəd-tələbatçı» vahid bir sistem olmasına baxmayaraq, onun ayrı-ayrı ünsürləri, yəni sənədlər və informasiya tələbatçıları müxtəlif biblioqrafik proseslərdə özlərinə məxsus vəzifələri yerinə yetirirlər.

Sənəd – sosial informasiya mənbəyi kimi biblioqrafik vəsaitlərin tərtibi (biblioqrafıyalaşdırma) prosesinin bilavasitə obyekti rolunu oynayır.

Biblioqrafıyalaşdırmanın bilavasitə obyektlərinin tərkibi məsələsi isə bir qədər mübahisəlidir. Bir çoxları belə hesab edir ki, onu çap əsərləri və ya yazı materialları ilə (əlyazma kitabları, dərc edilməmiş və ya makinada yazılmış müasir materiallar daxil olmaqla) məhdudlaşdırmaq lazımdır. Bununla onlar əvvəllər obyekti yalnız əlyazma kitabları, sonralar (kitab çapının kəşfindən sonra) çap əsərləri olan biblioqrafıyanın tarixi təcrübəsinə istinad edirlər. Lakin bununla indi razılaşmaq olmaz.

Biblioqrafıya həmişə əsasən müəyyən tarixi mərhələdə başlıca sənəd forması ilə məşğul olmuş və ölüb getməkdə olan, arxa plana keçən və ya təzəcə meydana gələn formalar ilə az maraqlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, kitab çap məhsulu olduğuna görə deyil, məhz çap məhsulunun sənəd kommunikasiyaları sistemindəki üstünlüyünə görə biblioqrafıyanın əsas obyekti olmuşdur. Müasir dövrdə isə sosial informasiyanın yeni qeyd olunma üsulları (kino və foto sənədləri, səs yazıları, maqnit lentləri, mikro surətlər və s.) meydana gəlir və onlar öz xüsusi çəkirlərinə görə biblioqrafik fəaliyyətin bilavasitə obyekti sistemində mühüm yer tutmağa başlayırlar. Ona görə biblioqrafik fəaliyyətin bilavasitə obyekti «sənəd» termini ilə ifadə olunur. «Sənəd» dedikdə sosial mə'lumatın uzun müddətə mühafizəsini, yayılmasını, istifadəsini təmin edən material daşıyıcıları, o cümlədən çap əsərləri nəzərdə tutulur.

Biblioqrafik təsvir qaydası, biblioqrafik mə'lumatın yaradılması üsulları, biblioqrafik mənbə formaları dəyişə bilər, lakin biblioqrafıyanın sənəd kommunikasiyaları

sistemində əlaqələndirici vasitə kimi özünəməxsus icimai mahiyyəti dəyişməz qalır.

Bibliografiyalasdırma prosesində bilavasitə hesab edilən sənədlər, üç əsas əlamət nəzərə alınmaqla təsnifləşdirilə bilər: sənədin məzmunu; forması; məqsəd və oxucu istiqaməti.

Sənədlərin məzmununa görə təsnifatı (sistemləşdirilməsi) həmişə diqqəti cəlb etmiş və bibliografiya elmində daha çox işlənmiş bir problemdir. Müvafiq təsnifatların işlənməsi isə insan biliklərinin ümumi təsnifatının yaradılması ilə əlaqələndirilmiş və həmişə bu sahədə ümumi elmi nailiyyətlər əsas götürülmüşdür.

Bibliografik işlə əsas e'tibarilə iyerarxik, faset və predmet təsnifatında istifadə olunur.

İyerarxiya təsnifatları təcrübədə ən çox təsadüf etdiyimiz ənənəvi təsnifatlardır. Onlar bilik ağacı deyilən quruluşa malikdirlər və burada da müəyyən bilik məcmusu (universum) ardıcıl olaraq daha konkret yarımşifflərə bölünür. Bütün insan biliklərini birdəfəlik əhatə edən universal iyerarxiya təsnifatları çoxdur. Bunlardan kitabxana-bibliografiya təsnifatını (KBT), universal onluq təsnifatı (UOT) və başqalarını göstərmək olar.

Faset təsnifatları iyerarxiya təsnifatından onunla fərqlənilirlər ki, bunlarda «bilik ağacı» deyilən geniş bir quruluş əvəzinə bibliografiyalasdırılan sənəd kütləsinin əsas aspektinə uyğun gələn bir neçə paralel iyerarxik quruluş - faset yaradılır. Sonra bu fasetlərdən əlaqədar bölmələr seçilir ki, onların da məcmusu bibliografiyalasdırılan (və indeksləşdirilən) sənədi bir çox baxımdan səciyyələndirən mürəkkəb sinifləri əmələ gətirir.

İlk faset təsnifatı (ikinöqtəli təsnifat) 1933-cü ildə məşhur hind bibliografı və kitabxanaçısı Ş.R.Ranqanatan tərəfindən işlənmişdir.

Faset təsnifatının quruluş mexanizmini və tətbiqi qaydasını kinofilmlərin nümunəsində göstərmək olar. Kinofilmlər

üçün əsas aspekt (faset) kimi janrı, metrajı, rəngi və formatı götürərək və hər fasetdə ona xas olan konkret səciyyələri təyin edək. Nəticədə aşağıdakı cədvəldə göstərilən faset təsnifat quruluşu alınacaq:

Cədvəl 1

Kinofilmlərin faset təsnifatı			
FASETLƏR			
JANR	METRAJ	RƏNG	FORMAT
J1 bədii	M1 tammetrajlı	R1 qara-ağ	F1 adi
J2 sənədli	M2 qısa metrajlı	R2 rəngli	F2 geniş ekranlı
J3 xronikal		R3 kombinasiya edilmiş	

İndi faset formulunun köməkliyi ilə hər hansı sinifə (dərəcəyə) məxsus kinofilmlə aid sənədin məzmununu ifadə edən kodu almaq olar. Məsələn:

J1:M1:R2:F2- bədii tammetrajlı rəngli geniş ekranlı.

J2:M2:R1:F1- sənədli qısa metrajlı qara-ağ adi və s.

Predmet təsnifatı bibliografiyalasdırılan sənədlərin məzmununu işıqlandıran və mövzu üzrə daha dərin bibliografik axtarış məqsədilə istifadə olunan anlayışların, hadisələrin, faktların (predmet rubrikalarının) əlifba siyahısından ibarətdir. Kitabxanaların predmet kataloqlarında, ayrı-ayrı nəşirlərə dair predmet göstəricilərinin və bibliografik vəsaitlər üzrə köməkçi predmet göstəricilərinin tərtibində predmet təsnifatından daha geniş istifadə olunur.

Sənədlərin formalarına görə təsnifləşdirilməsi kifayət qədər elmi əsasla malikdir. Forma əlamətinə görə bir qayda olaraq, kitablar, kitabçalar, vərəqlər, seriyalı nəşrlər (dövri, ardı davam edən və seriyalı), kino və fotosənədlər, səs yazıları və s. kimi sənəd qrupları fərdləndirilir. Bu barədə «Kitabşünaslıq və kitab tarixi» tənninin tədrisində ətraflı məlumat verilir.

Sənədlərin bibliografiyalasdırma obyektini kimi məqsəd və oxucu istiqamətləri əlamətinə görə təsnifləşdirilməsi

elmi cəhətdən az işlənmiş sahədir. Məsələn, bu əlamətə görə dövlət və qanunvericilik orqanlarının rəsmi sənədlərini, elmi, elmi-kütləvi, kütləvi-siyasi, peşə istehsalat (təcrübi), tədris, soraq-mə'lumat istiqamətli nəşrlər, uşaq və gənclər ədəbiyyatını fərqləndirmək olar.

Sənəd bilik mənbəyi və bibliografiyalasdırma obyektini kimi forma və məzmununa görə vəhdətdə götürülür. Sənəddə qeyd olunmuş mə'lumatın sahəvi və mövzu mənsubiyyəti, məqsəd və oxucu istiqaməti, qiyməti, mahiyyəti, bədii səviyyəsi və başqa xüsusiyyətləri ilə əlaqədar nə varsa hamısı həmin sənədin bilik mənbəyi kimi məzmununu deməkdir. Sənədin forması ayrı-ayrı əsər, əsərlər məcmuəsi, kitab, məqalə, patent, tərcümə, fəsil, parça və s. kimi anlayışlarla ifadə olunur.

Bibliografiya sənədi onun forma və məzmununu ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərə alır. Belə qarşılıqlı əlaqədən kənarında yalnız inventar siyahısı tərtib etmək olar və burada da sənəd bilik mənbəyi kimi deyil, bir əşya kimi götürülür. Bibliografiyalasdırma zamanı bir halda formaya, digər halda məzmunu üstünlük verilir və bununla da iş xeyli mürəkkəbləşir. Əgər forma əlaməti əsas götürülsə, onda həmin formada əldə olunan sənədlərə görə məzmun açılmalıdır və əksinə, məzmunu əsaslanılırsa, onda forma miqyası sonradan dəqiqləşdirilir. Belə müqayisələr geniş diapazonlu və çoxəhətlidir. Bibliograf, deyək ki, kitab və ya məqalə formasını əsas götürməklə onun məzmununu son dərəcə geniş insan biliyinin ayrı-ayrı məhdud məsələlərindən başlamış bütün sahələrinin məcmusuna qədər nəzərdən keçirə bilər. Məzmun əsas götürüldükdə isə onu bütün mümkün olan formalara (məsələn, əsərlərin ayrı-ayrı cildinə və ya hətta bu və ya digər müəllifin ayrı-ayrı əsərlərinə dair göstəricilər) görə ümumiləşdirmək lazım gəlir. Başqa sözlə, bibliografik işdə həmişə ya forma əsasında məzmun, ya da məzmun əsasında forma nəzərə alınır.

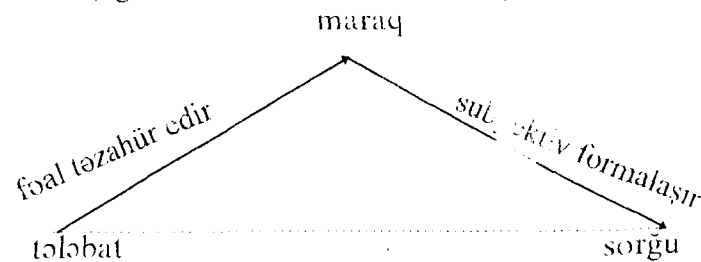
İnformasiya tələbatçıları bibliografik tərtibat işinin (bibliografiyalasdırmanın) potensial (vəsitəçi, tipik), bibliografik xidmətin isə bilavasitə, fərdi obyektidir.

Kitabxana-bibliografiya üzrə ixtisas ədəbiyyatında bir qayda olaraq informasiya tələbatçısı «oxucu» adlandırılırdı. Çap əsərlərinin əsas bibliografiyalasdırma obyektini olaraq qaldığını nəzərə alıb bununla rəqabət etmək olar. «İnformasiya tələbatçısı» termini isə informatikadan götürülmüşdür. Bunun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, informasiyanın mütləq ilə bağlı olmayan mənimsəmə (qəbul etmə) vasitələrindən (deyəək ki, səs yazılarının dinlənilməsi) istifadə edənləri də əhatə edir. Ona görə «informasiya tələbatçısı» termini ümumi mənasına görə ənənəvi «oxucu» termini ilə müqayisədə daha geniş əhatəlidir.

Tələbatçıların (oxucuların) bibliografik informasiya almaqla bağlı olan sənəd tələbatları, maraqları və sorğuları bibliograf üçün çox vacibdir.

Cəmiyyətdə sənəd tələbatı obyektiv olaraq həmişə var və baş verdiyi dövrün konkret sosial şəraiti ilə şərtləşir. Fərdi tələbat isə fərdin şəxsi xüsusiyyətlərinə görə düzəldilir.

Tələbatlar maraq vasitəsilə reallaşır. Deməli, maraq tələbatın səciyyəvi mövcudluq formasıdır. Maraq öz növbəsində tələbatçıda subyektiv şəkildə formalaşan sorğuya çevrilir. Aşağıdakı sxemdə (şəkl. 6) bu öz aydın ifadəsini tapır:

Şəkil 6. Tələbatların, maraq və sorğuların qarşılıqlı əlaqəsi sxemi

Beləliklə, sənəd maraqları və sorğuları sənəd tələbatlarının səciyyəvi mövcudluq formalarıdır (təzahür formaları).

Tələbatçı öz sorğusunu maraqlarına dair malik olduğu bilik ehtiyatı əsasında düzəltməlidir. Ona görə bibliografa verilən sorğu onu tərtib edən adamın əsl marağına, xüsusilə də tələbatına tamamilə uyğun gəlməyə bilər. Çox zaman sorğuya görə oxucunun əsl tələbatları və maraqları haqqında hökm vermək olmur. Doğrudur, bunların öyrənilməsi üçün sorğular mühüm rol oynayır. Bununla belə bibliograf elmin, xalq təsərrüfatının, mədəniyyətin, tərbiyə işinin və s. inkişafı ilə şərtlənən, respublikamızda və dünyada gedən köklü dəyişikliklər fonunda tələbatların əsl mahiyyətini öyrənməli və dəqiqləşdirməlidir.

Bibliograf ona gələn sorğuya cavab verməklə yanaşı, həm də onu düzəltməyə, oxucunun marağına nə dərəcədə uyğun gəldiyini dəqiqləşdirməyə, onların məzmununa və quruluşuna bibliografik vasitələrlə təsir göstərməyə çalışmalı və nəhayət oxucularda sənəd tələbatını məqsədyönlü inkişaf etdirməyi və formalaşdırmağı bacarmalıdır.

İnformasiya tələbatçılarının fərqli bibliografik təminatı vəzifəsi onların elmi əsasla qruplaşdırılmasını (necə deyirlər, təsnifləşdirilməsini) zəruriləşdirir. Bu, çox mürəkkəb bir problemdir. Hal-hazırda bibliografik informasiya tələbatçıları müxtəlif əlamətlərə görə fərqləndirilir və bu zaman sosial-iqtisadi amillərə birinci yer verilir, ona görə ki, adamlarda informasiya tələbatlarının yaranmasında bu amillərin təsiri başlıca rol oynayır. İnsanın maddi və mə'nəvi istehsalat prosesində peşə-əmək fəaliyyətinin növü, tutduğu yer, ümumi təhsil səviyyəsi, kitabla, bibliografik vasitələrlə müstəqil işləmək (mütaliə mədəniyyəti) bacarığı, ailə vəziyyəti, yaşı, cinsi, məişət şəraiti və başqaları belə amillərə aiddir. Son illər psixoloji amillərin öyrənilməsinə də diqqət artırılmışdır.

Beləliklə, sənəd bibliografiyalaşdırmanın bilavasitə obyektı, tələbatçı isə bibliografik təsiretmənin həm potensial (tipik), həm də konkret (fərdi) obyektidir. Deməli, «sənəd-tələbatçı» sisteminin əsas ünsürləri keyfiyyətə fərqlənsələr də, bibliografik işdə eyni əhəmiyyət kəsb edirlər və onlar həmişə qarşılıqlı əlaqədə nəzərə alınrlar. Başqa sözlə, «sənəd-tələbatçı» sistemi əslində bibliografik fəaliyyətdə vahid obyekt rolunu oynayır.

v) Bibliografik fəaliyyət prosesləri. Əməli bibliografik fəaliyyət sənədlərin bibliografiyalaşdırılmasından və informasiya tələbatçılarına bibliografik xidmət göstərməkdən ibarət olan iki əsas prosesi əks etdirir.

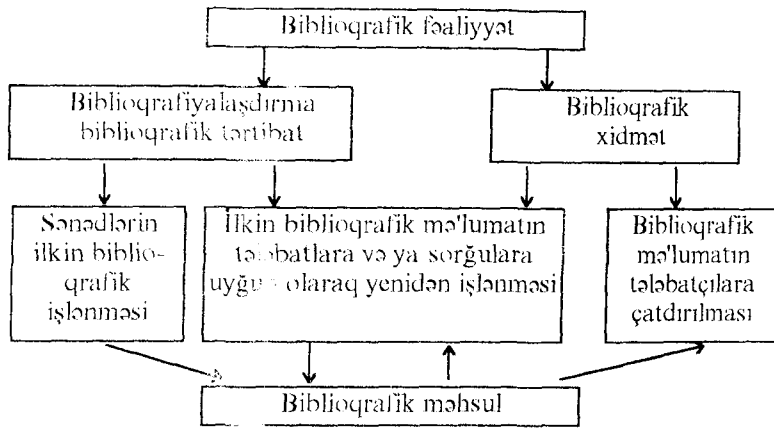
Bibliografiyalaşdırma bibliografik informasiyanın hazırlanması və bibliografik vəsait formasına salınması prosesidir. Bu prosesin iki anı var. Birincidə sənəd kütləsi və ya axını bibliografik qaydada işlənilməklə axtarış və ya kommunikativ istiqamətli ilkin bibliografik informasiya mənbəyi yaradılır, ikincidə isə bu ilkin bibliografik informasiya mənbələri (vəsaitələr) konkret tələbatlara və sorğulara uyğunluğuna görə qiymətləndirilməklə yenidən işlənilir və məqsədyönlü (qiymətləndirmə funksiyalı) vəsaitə çevrilir.

Bibliografiyalaşdırmanın ikinci anı eyni dərəcədə bibliografik xidmətə də xas olan xüsusiyyəti əks etdirir. Beləliklə, o, bibliografik fəaliyyət proseslərinin qarşılıqlı əlaqəyə malik olduqlarını açıb göstərir. Bibliografik xidmət prosesinin əsas mahiyyəti isə bibliografik informasiyanı bilavasitə tələbatçıya çatdırmaqdan ibarətdir.

Ümumiyyətlə, bibliografiyalaşdırma prosesi bibliografik xidmət üçün lazımi bibliografik baza (ehtiyat) yaratmaqla onu müşayiət edir.

Bibliografiyalaşdırma və bibliografik xidmət proseslərinə xas olan pedaqoji keyfiyyət özünü bibliografik vasitələrlə oxucular arasında yaxşı ədəbiyyatın təbliğində, kütləvi mütaliyə rəhbərlikdə, mütaliə mədəniyyətinin tərbiyə edilməsində daha aydın büruzə verir. Bibliografik

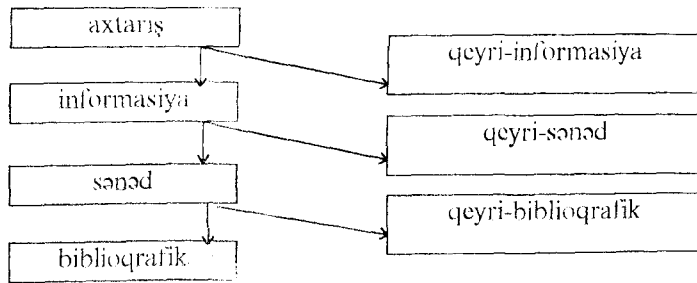
fəaliyyətin əsas prosesləri aşağıdakı cədvəldə (şək.7) əks olunmuşdur:

Şəkil 7. Bibliografik fəaliyyətin əsas prosesləri

Bibliografik axtarış. Bibliografiyalaşdırmanın və bibliografik xidmətin ilkin əsası bibliografik axtarışdır.

Bibliografik axtarış müəyyən topluda nəyinsə aşkar edilib müəyyənləşdirilməsi məqsədilə aparılan prosesləri nəzərdə tutan ümumi axtarış anlayışının bir tərkib hissəsidir. Aşağıdakı sxemdə (şək.8) əyani olaraq axtarış anlayışları iyerarxiyasında bibliografik axtarışın yeri nümayiş etdirilir:

Şəkil 8. Axtarışın quruluşu

Sxemdən görünür ki, bibliografik axtarış sənəd-informasiya axtarışının davamıdır və bu zaman sənədlər haqqında bibliografik informasiya əldə etmək məqsədi qarşıya qoyulur.

Bibliografik axtarışdan bəhs edərkən qoyulan məsələnin düzgün mənimlənməsi üçün zəruri olan bəzi anlayışların bibliografik mənasını müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunlar, «pertinentlik», «relevantliq», «axtarış əlaməti», «sənədin axtarış tərzii», «axtarış təlimati», «bibliografik axtarışın dolğunluğu və dəqiqliyi» anlayışlarıdır.

Bibliografiyaya görə **pertinentlik** məlum bibliografik informasiyanın onunla maraqlanan şəxsin əsl tələbatına uyğun gəlməsi deməkdir.

Relevantliq ümumi halda əldə edilmiş sənədlərin sorğuda ifadə olunan tələbatla uyğun gəlməsi deməkdir. Bibliografiyada relevantliq ikipilləli xarakter almaqla mürəkkəbləşir. Birinci pillədə bu, sorğu ilə ona cavab olaraq müəyyən edilən bibliografik informasiya arasındakı uyğunluğu bildirir. İkinci pillədə müəyyənləşdirilmiş bibliografik informasiya ilə orada haqqında məlumat verilən sənədlər arasındakı uyğunluq nəzərdə tutulur.

Bibliografik xidmət zamanı **axtarış əlaməti** dedikdə sənədin bəzi məzmun və ya formal mə'yarları nəzərdə tutulur və əldə edilən bibliografik informasiya bunlara uyğun gəlməlidir. Sənədin mövzusu, onun müəllifi, nəşr ili, nəşr forması və s. bunlara misal ola bilər. **Axtarış tərzii** və ya sənədin səciyyələndirilməsi sənədin sorğu ilə əlaqədar bibliografik axtarışı və eyniləşdirilməsi üçün zəruri olan əlamətlərin təsvirini əks etdirən topludur. Sənədin bibliografik təsviri, təsnifat indeksləri, predmet rubrikaları, həmçinin annotasiya və ya referat bunun üçün səciyyəvi ola bilər.

Axtarış təlimati sorğunun axtarış aparılmalı olan bibliografik informasiya kütləsinin məlumat axtarış dilində (Məsələn, KBT və ya UOT-un indeksləri ilə) və ya konkret sənədin tapılması üçün lazım olan formal əlamətlərin

(müəllif, sərlövha, buraxılış məlumatları və s.) toplusu ilə ifadə olunan məzmunudur.

Bibliqrafik relevantlıq məzmunu (mə'naya) və formaya görə ola bilər. Birinci halda əldə edilmiş bibliqrafik informasiyanın və orada əks olunan sənədlərin sorğuya mövzu, ikincidə isə forma cəhətilə uyğunluğu, yəni relevantlıqları nəzərə tutulur.

Bibliqrafik axtarışın dolğunluğu əldə edilmiş relevant bibliqrafik qeydlərin axtarış aparılan bibliqrafik informasiya toplusunda ehtimal olunan relevant qeydlərin ümumi sayına nisbəti ilə ölçülür. Məsələn, kitabxanın sistemli kataloqunda və meqalələrin ümumi kartotekasında oxucunun maraqlandığı məsələ üzrə 200 sənədin bibliqrafik qeydinin toplandığı ehtimal edilir. Axtarış zamanı isə cəmi 150 sənəd tapılır. Belə olan halda bibliqrafik axtarışın dolğunluğu 150:200 nisbəti ilə ölçülür və bu da 75%-ə bərabər olur.

Bibliqrafik axtarışın dəqiqliyi relevant bibliqrafik yazıların sorğuya cavab olaraq verilən yazıların ümumi sayına nisbəti ilə ölçülür. Məsələn, oxucunun sorğusuna cavab olaraq 100 bibliqrafik yazı müəyyən edilmişdir. Lakin bunlardan əslində 80-i sorğuya relevant olmuşdur. Deməli, belə halda axtarışın dəqiqliyi 80:100 nisbətində ölçülür və 80%-i təşkil edir.

Sənədlərin bibliqrafiyalaşdırılması. Bibliqrafiyalaşdırma prosesi bir tərəfdən onun bilavasitə obyektə olan sənədlərin həcmindən, formasından və məzmunundan, digər tərəfdən, yaradılan bibliqrafik informasiyanın konkret məqsəd və oxucu iqtisadlarından asılıdır. Bibliqrafiyalaşdırma prosesi, yəni bibliqrafik vəsaitlərin tərtibi bir qayda olaraq dörd mərhələdən keçir:

1. Hazırhq mərhələsi. Buraya mövzunun seçilməsi, öyrənilməsi, lazım gələnlərdə hallarda bibliqrafik vəsaitin tərtibi prospektinin hazırlanması, əlaqədar ədəbiyyatın axtarışı və meydana çıxarılması ilə bağlı əməliyyatlar daxildir.

2. Analitik mərhələ. Bu mərhələdə müəyyən edilmiş sənədlərin ümumi bibliqrafik təhlili, bibliqrafik təsvirlərin tərtibi, indeksləşdirilməsi, predmetləşdirilməsi, onlara annotasiya və referat yazılması işi həyata keçirilir.

3. Sintez mərhələsi. Həmin mərhələdə bibliqrafik vəsait üçün sənədlər seçilir, qiymətləndirilir və onların bibliqrafik təsviri qruplaşdırılır.

4. Yekun mərhələsi. Bu mərhələdə vəsaitin yardımçı göstəricilərinin, məlumat-metodiki aparatının tərtibi, onun redaktə olunması və müəyyən formaya salınması ilə əlaqədar işlər yerinə yetirilir.

Hər bir mərhələ özünəməxsus metodikaya malikdir və bu bərdə müvafiq bölmədə bəhs olunmaqdadır.

Bibliqrafik xidmət. Kitabxana şəraitində bibliqrafik xidmət iki «qayda» ilə həyata keçirilir: soraq-bibliqrafiya və bibliqrafik informasiyavermə xidməti.

Soraq-bibliqrafiya xidməti (SBX) tələbatçı sorğusunun qəbul edilməsi və ona lazımı cavabın verilməsi ilə həyata keçirilir.

Sorğu və cavab qaydasında iş SBX-də mühüm və vacib cəhətdir. Kitabxanada SBX-nin daha ümumi formada mahiyyəti «tələbatçının sorğusu - bibliqrafik cavab» münasibətində özünü göstərir və burada da birinci ünsür prosesin başlanğıcı, ikincisi isə nəticəsidir.

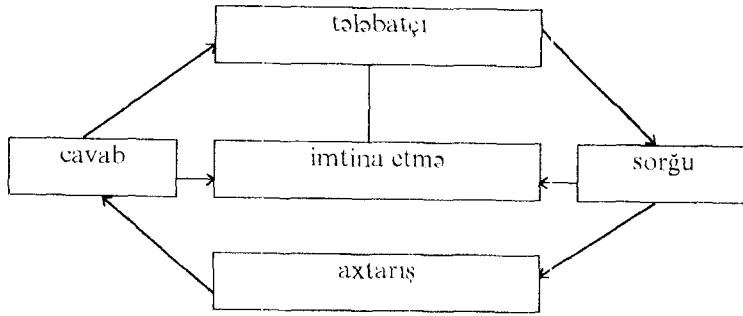
Birdəfəlik sorğu - şifahi və ya yazılı formada daxil olan informasiya tələbatıdır.

Sorğuya cavab da şifahi və yazılı ola bilər. Cavabın mahiyyəti və ya məzmunu arayışdan, «yox» cavabından və ya metodiki məsləhətdən ibarətdir.

Arayış birdəfəlik sorğuya relevant olan informasiyanı əks etdirir.

«Yox» cavabı informasiya tələbatçısının birdəfəlik sorğusunun relevant ödənilməsinin mümkün olmadığını əsaslandırmaqla verilən cavabdır. «Yox» cavabının iki növü var: sorğunun qəbulu zamanı gözlənilən verilən «yox»

cavabı (kitabxana bu və ya digər səbəbdən həmin sorğunu ödəmək imkanına malik olmur) və müvəffəqiyyətsiz axtarışdan sonra verilən «yox» cavabı. SBX prosesinin ümumi quruluşu qrafiklə belə verilə bilər (şək.9):

Şəkil 9. SBX prosesinin ümumi quruluşu

Metodiki məsləhət birdəfəlik sorğunun yerinə yetirilməsi üçün lazımi məsləhəti əks etdirən və mə'lumatı almaq yollarını (axtarış mənbələrinə dair isnad, başqa kitabxanaya müraciət etmək haqqında tövsiyə və s.) göstərən cavabdır. Bə'zi hallarda metodik məsləhət oxucunu fəallığa, bibliografik müstəqilliyə həvəsləndirmək, istiqamətləndirmək, öz-özünü soruq-bibliografiya xidməti qaydasına alışdırmaq mahiyyətini daşıyır (sorgusuz, planlı qaydada aparılan metodiki məsləhətlər kitabxananın kitabxana-bibliografiya biliklərinin təbliği işində də nəzərə alınır və SBX tərkibinə daxil edilmir).

SBX gedişində sorğuya verilən müsbət cavabın əsas formalarından biri də arayışlardır. İstər arayışlar və istərsə də metodiki məsləhətlər əks etdirdikləri mə'lumatın xarakterindən asılı olaraq bibliografik və faktoqrafik hissələrə bölünürlər.

Bibliografik arayışlar sorğuların məqsədlərindən asılı olaraq üç əsas növə bölünür: mövzu, ünvan, bibliografik təsvir üsürlərini dəqiqləşdirən. Belə arayışların hər biri müvafiq istiqamətdə aparılan (mövzu, ünvan və ya də-

qiqləşdirən) bibliografik axtarış nəticəsində əldə olunan bibliografik informasiyanı əks etdirir.

Bibliografik mövzu arayışı məzmununa görə mövzu sorğusuna relevant olan sənədlərin bibliografik siyahısını əks etdirir.

Bibliografik ünvan arayışı tələbatçının maraqlandığı sənədin müəyyən fonda (kitabxanada, arxivdə, ETİ orqanlarında, kitab mağazasında) olması və dəqiq mühafizə olunma ünvanı (şifrəsi) haqqında bibliografik mənbələr (göstəricilər, kataloqlar, kartotekalar və s.) əsasında müəyyənləşdirilmiş və sorğuya formal relevant olan bibliografik informasiyadır.

Bibliografik təsvir üsürlərini dəqiqləşdirən arayış sənədin bibliografik təsvirinin tələbatçı sorğusunda olmayan və ya təhrif edilmiş şəkildə göstərilən üsürlərinin müəyyənləşdirilməsi və ya dəqiqləşdirilməsi ilə əlaqədardır.

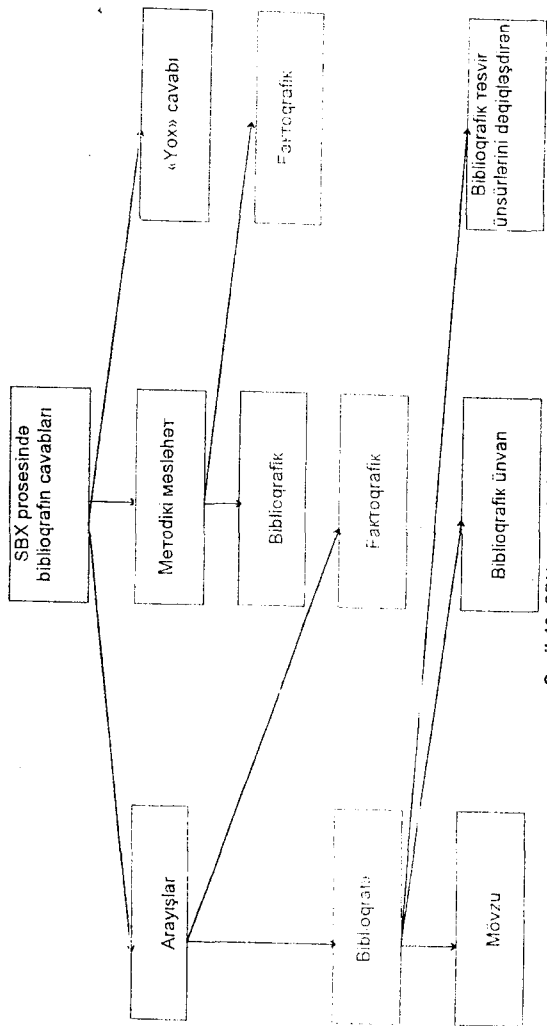
Məhz burada biz bibliografik axtarışın xüsusi halı olan «bibliografik təhqiqatla» rastlaşırıq. Axtarışın bu növü nəticəsində verilən arayışlar ixtisas ədəbiyyatında və bibliografik xidmət təcrübəsində sadəcə olaraq «bibliografik arayış» adlandırılır və «mövzu», «faktoqrafik», «kitabxana» arayışlarına qarşı qoyulur. Bu düzgün deyil. Əslində onların hamısı (faktoqrafik arayışlardan başqa) mahiyyət etibarilə bibliografik arayışlardır.

Faktoqrafik arayış məsələnin mahiyyətinə (faktlara, rəqəm mə'lumatlarına, tarixlərə və s.) dair mə'lumatı əks etdirir.

Bibliografik məsləhət konkret sənəd mənbələ-rindən (bibliografik vəsaitlərdən, soruq kitabçalarından, dərsliklərdən və s.) istifadə olunmasını tövsiyə edən məsləhətdir.

Faktoqrafik məsləhət sorğunun yerinə yetirilməsinə kömək edə bilən konkret adamı, kitabxana və ya müəssisənin ünvanını və s. göstərən isnadları əks etdirir.

SBX gedişində kitabxanaların verdikləri cavabların daha ümumi şəkili iyerarxik təsnifatı aşağıdakı şəkildə verilir (şək.10):

Şəkil 10. SBX prosesində verilən cavablar

Sxemdə əks olunan bütün müxtəlif növlü cavablar kitabxanalarda soruq-bibliografiya xidməti üzrə işin uçot vahidindən ibarətdir.

Kitabxana şəraitində bibliografik informasiyavermə xidməti fonda yeni daxil olan ədəbiyyat haqqında tələbatçıya onun sorğusunu gözləmədən və ya daimi sorğulara uyğun olaraq operativ cari bibliografik informasiya çatdırmaq məqsədini güdür. Sorğusuz bibliografik informasiyanın əsas vasitələri kitabxanaya yeni daxil olan ədəbiyyat haqqında bülletenlərdən, kitabxanada və ya ondan kənarında (radio və televiziya vasitəsilə verilən, dövrü mətbuat səhifələrində dərc edilən) həyata keçirilən ədəbiyyat xülasələrindən, həmçinin kitabxananın təşkil etdiyi «informasiya günləri»ndən, «mütəxəssis günü»ndən, «bibliografiya günü»ndən və başqa oxşar tədbirlərdən ibarətdir.

Uzun müddət qüvvədə olan sorğulara uyğun fərdi bibliografik informasiyavermə xidmətinin mühüm və daha səmərəli üsulu bibliografik informasiyanın seçilmiş yayılmasıdır (İSY).

Kitabxana şəraitində bibliografik informasiyavermə xidmətinin bu yeni və mütərəqqi üsulunun səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- İSY sisteminin abonenti qabaqcıl alimlər və mütəxəssislər və ya xüsusi profilli bibliografik informasiyaya daha çox ehtiyacı olan kiçik kollektivlər ola bilərlər;

- abonentlərin informasiya tələbatları mövzulara görə siyahıya alınır (daim qüvvədə ola sorğular) və buna uyğun olaraq bibliografik informasiyanın yayılması həyata keçirilir;

- bibliografik informasiya tələbatçıya ardıcıl olaraq ciddi, əvvəlcədən müəyyən olunmuş vaxt ərzində çatdırılır;

- İSY sistemi üzrə bibliografik informasiyanın işlənməsində və çatdırılmasında bibliografik pro-seslərin avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsinin müasir texniki vasitələrindən geniş istifadə etmək mümkündür;

- İSY sisteminin müvəffəqiyyətli olmasının səbəblərindən biri abonentlə daim əks əlaqənin yaradılmasıdır. Bu məqsədlə tələbatçı tərəfindən ona çatan informasiyanın qiymətləndirilməsini nəzərdə tutan əks əlaqə talonundan istifadə edilir:

- İSY sistemi abonentləri bibliografik informasiya ilə yanaşı əks əlaqə nəticəsində daxil olan sorğular üzrə ilkin sənədlərlə (və ya onların surətilə) də təmin etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə informasiya tələbatçıları ilə daimi əks əlaqə bibliografik xidmətin bütün formalarının keyfiyyətinə və səmərəliliyinə müsbət təsir göstərən mühüm vasitədir.

q) Bibliografik fəaliyyət vasitələri. Biblio-qraf öz bibliografik fəaliyyətində qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Bunlara fəaliyyətin metodları, bibliografik informasiyanın yaradılması və tələbatçılara çatdırılması vasitələri və bibliografik proseslərin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasının texniki vasitələri daxildir.

Məlumdur ki, bibliografik fəaliyyət bibliografiyalaşdırma və bibliografik xidmətdən ibarət iki əsas prosesi özündə birləşdirir və bu proseslərin də özlərinə məxsus metodiki əsasları var. Bibliografiyaşunastıqda sənədlərin bibliografiyalaşdırılması metodikası xüsusi yer tutur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bibliografik fəaliyyətin iki əsas prosesinin qismən uzlaşması onların metodikasında da ümumi cəhətlərin baş verməsinə səbəb olur və bu da bəzi hallarda metodiki eyniləşməyə səbəb olur.

Sənədlərin bibliografiyalaşdırılması metodikası müxtəlif mərhələləri əhatə edir və onları xarakterik cəhətlərinə və məqsədlərinə görə iki qrupda birləşdirmək olar: 1. Analitik metod. 2. Sintez metodu.

Bibliografiyalaşdırmanın analitik metoda əsaslanan əməliyyatları bunlardır: a) sənədin əsas mövzusunun, forma və məzmun xüsusiyyətlərini, müsbət və nöqsan cəhətlərini,

məqsəd və oxucu təyinatlarını aydınlaşdırmaq məqsədilə aparılan ümumi bibliografik təhlili; b) sənədin bibliografik təsviri; v) sənəd haqqında annotasiya və ya referat yazılması; q) sənədin indeksləşdirilməsi və predmetləşdirilməsi, yəni sənədin məzmununa uyğun predmet rubrikalarının və ya müəyyən təsnifat işarələrinin (indekslərin) qoyulması.

Son üç əməliyyatın nəticələri ümumilikdə bibliografik yazıda öz əksini tapır. Bibliografik yazının tərtibi bibliografiyalaşdırmanın sintez metoduna keçid mərhələsini təşkil edir və ona görə də bu, hər iki metodun tərkibində bərabər əsasla nəzərə alın bilər.

Bibliografiyalaşdırmanın sintez metodu üç əməliyyatla bağlıdır:

1. Sənədlərin bibliografiyalaşdırma obyektinə kimi bibliografik qaydada işlənilmələri məqsədilə konkretləşdirilməsi. Bu, əslində bibliografik təhlil mərhələsində baş verən ilkin sintez əməliyyatıdır.

2. Əvvəldən müəyyənləşdirilmiş me'yarlar əsasında sənədlərin qiymətləndirilməsi və seçilməsi.

3. Bibliografik vəsaitdə bibliografik qeydlərin qruplaşdırılması.

Bibliografiyalaşdırmanın analitik və sintez metodlarına görə fərqləndirilməsi şərtidir. Ona görə ki, əslində bibliografik təhlil və sintez bir-birilə qarşılıqlı əlaqəyə malikdirlər. Onlar bir çox hallarda bir-birilə şərtlənir və eyni vaxtda həyata keçirilirlər.

Bibliografik xidmət prosesinin metodikası çox zaman bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyaları ilə əlaqələndirilir. Ona görə də bibliografik xidmətin üç metodiki cəhətini fərqləndirmək olar:

1. Sənədlərin eyniləşdirilməsi (bu, axtarış funksiyasının həyata keçirilməsi üsulu kimi götürülür).

2. Sənədlər haqqında xəbər vermək metodikası (yəni kommunikativ funksiyasının həyata keçirilməsi üsulu);

3. Sənədlərin tövsiyə olunması metodikası (bibliografik informasiyanın qiymətləndirmə funksiyasının həyata keçirilməsi üsulu).

Bununla bərabər bibliografik xidmətdə sorğunun qəbulu və ona cavab verilməsində, soruq-bibliografiya xidmətində müxtəlif növ sorğular üçün cavabların operativ bibliografik axtarışında və s. xüsusi və konkret metodlardan istifadə olunur.

Bibliografik informasiyanın hazırlanması və tələbatçılara çatdırılması vasitələri içərisində müxtəlif formalarda mövcud olan bibliografik məhsul mühüm rol oynayır. Bibliografik məhsul bibliografik fəaliyyətdə eyni zamanda həm mühüm vasitə rolunu oynayır və həm də onun əsas nəticəsidir. Daha dəqiq desək, bibliografik məhsul sənədlərin bibliografik işlənməsi prosesinin ilk nəticəsi; ilkin bibliografik informasiyanın konkret tələbatlara və ya sorğulara uyğun olaraq yenidən təkrar işlənməsi prosesinin həm vasitəsi, həm də nəticəsi və nəhayət bibliografik informasiyanın tələbatçılara çatdırılmasının əsas vasitəsidir (bax: şəkl. 10).

Bibliografik informasiyanın hazırlanmasında və tələbatçılara çatdırılmasında radio və televiziyadan da bir vasitə kimi istifadə olunur.

Çox da uzaq olmayan keçmişdə və elə indi də bibliografik fəaliyyətin texniki vasitələri dedikdə əsas e'tibarilə dəftərxana ləvazimatları nəzərdə tutulur. Məsələn, yazı maşını yüksək səviyyəli texniki vasitə hesab olunurdu. Lakin son 30-40 ildə vəziyyət xeyli dəyişib. Elmi-texniki tərəqqi bibliografik fəaliyyətə də nüfuz etməyə başlayır. Əvvəl bibliografik proseslərin mexanikləşdirilməsi vasitələri əmələ gəlir, sonralar EHM-lər, müasir surətçixarma texnikası və kompüterlər meydana gəlir.

Bibliografik fəaliyyətin inkişafında və təkmilləşdirilməsində, onun ictimai səmərəliliyinin və keyfiyyətinin artırılması

rılmasında avtomatlaşdırma, kompüterləşdirmə, yeni surətçixarma texnikasının tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

d) Bibliografik fəaliyyətin nəticələri. Nəticə bibliografik fəaliyyətin axırncı, yekun komponentidir. Qalan bütün başqa komponentlər həmin nəticənin alınmasına yönəldilmişdir. Fəaliyyətin nəticəsi ümumi halda məqsədə nail olmaqdır. Bibliografik fəaliyyətin məqsədləri müxtəlif olduğu kimi onun nəticələri də müxtəlifdir.

Bibliografik fəaliyyətin son məqsədi insanın informasiya tələbatının ödənilməsinə təsir göstərməkdir. Deməli, bibliografik fəaliyyətin son nəticəsi həmin tələbatların ödənilməsinin reallaşmasıdır.

Bibliografiyalaşdırmanın və bibliografik xidmətin hər cür istiqamətinin, sahəsinin, formasının və metodunun özünəməxsus məqsədləri və nəticələri var. Məsələn, bibliografiyalaşdırma prosesinin bilavasitə ümumi nəticəsi bibliografik vasitələr sistemindən (bibliografik məhsuldan), soruq-bibliografiya xidmətinin nəticəsi isə tələbatçıların birdəfəlik sorğularına verilən bibliografik arayışlardan, məsləhətlərdən və «yoxx» cavablarından ibarətdir.

Bibliografik vəsaitlərin növ anlayışı daha mühüm anlayışdır. Vəsaitlərin növləri çox müxtəlif əlamətlərə görə fərqləndirilə bilər. Hər şeydən əvvəl vəsaitin hər bir növü dəqiq və dürüst əlamətlə (bölgü əsasında) fərqləndirilməlidir. Bundan əlavə, bibliografik vəsaitin hər bir əlaməti görə növlərə bölünməsi mütənəsib olmalı (həmin əlamət üzrə bütün növləri tapmaqla) və biri digərini əvəz etməməlidir (yəni mə'lum əlamət çərçivəsində). Bu və ya digər vəsait eyni zamanda iki və daha çox növə aid edilə bilməz.

Bibliografik vəsaitlərin təsnifləşdirilməsi əlamətləri olduqca çoxdur. Bir vəsait eyni zamanda müxtəlif əlamətlərə əsaslanan bir neçə növə aid ola bilər.

Bibliografik məhsul sənədlərin bibliografiyalaşdırılmasının və informasiya tələbatçılara bibliografik xidmətin eyni zamanda həm nəticəsi, həm də vasitəsidir.

Bibliografik fəaliyyətin bilavasitə nəticəsi kimi qiymətləndirilən bu məhsulun növ təsnifatı böyük elmi, tədris və konkret metodiki əhəmiyyətə malikdir. Bu, müxtəlif bibliografik məhsulu elmi əsasla sistemləşdirməyə, həmin məhsul üzrə düzgün istiqamətlənməyə imkan verir.

Aşağıda verilən faset-blok prinsipli təsnifat sistemi qəti təsnifat deyil. Lakin bununla bərabər, tədris məqsədilə bibliografik məhsulun növ bölgüsünün mümkün əsaslarının göstərilməsinə və bibliografik vəsaitlərin hər bir əlamət üzrə əsas növlərinin siyahısının verilməsinə təşəbbüs edilmişdir. O, aşağıda qeyd olunan 4 faseti, yəni təsnifatın daha ümumi bölgüsünü birləşdirir: 1) Bibliografik vəsaitin ictimai istiqaməti; 2) Sənədlərin bibliografiyalaşdırma obyektini kimi məzmun xüsusiyyəti, formaları, oxucu və məqsəd istiqaməti; 3) Bibliografiyalaşdırma üsullarının (metodiki əlamətlər) səciyyəvi cəhətləri; 4) Vəsaitin forma xüsusiyyətinə görə fərqlənməsi. Hər fasetin özünəməxsus blokları müəyyənləşdirilib. Cəmi 23 blok ayrılmışdır. Blokda qeyd olunan hər bir əlamət bibliografik vəsaitlərin növ fərqi göstərir. Beləliklə, sxemdə vəsaitin 130 növünün adı çəkilir (cədvəl 1):

Cədvəl 1

Bibliografik vəsaitlərin təsnifatı
-1. Vəsaitin istiqamətindən asılı olaraq

<i>İstiqamət</i>	<i>Vəsaitlərin növləri</i>
A. Axtarış-kommunikativ (ümumi)	1. Dövlət bibliografik göstəriciləri «Repertuar» tipli bibliografiya mənbələri 2. Kütləvi bibliografiya mənbələri 3. Mərkəzləşmiş kataloqlaşdırma kartoçkalari
B. Konkret məqsəd və oxucu istiqaməti	4. Elmi-köməkçi 5. Təvsiyə 2-1. Mütəxəssislər üçün 2-2. Şəxsi təhsilə kömək 2.2.1. Ümumi 2.2.2. Peşə 2-3. İdeya-siyasi, mədəni, tərbiyə işinə kömək
V. Funksional-məqsəd	1. Cari 2. Retrospektiv 3. Perspektiv

H. Bibliografiyalaşdırmanın obyektlərindən asılı olaraq	
<i>Bibliografiyalaşdırmanın obyektləri</i>	<i>Vəsaitlərin növləri</i>
A. Bibliografiyalaşdırma obyektlərinin məzmunu	1. Universal 2. Çoxsahəli 3. Sahəvi 4. Mövzu 5. Şəxsi 6. Diyarşünaslıq 7. Ölkəşünaslıq
B. Bibliografiyalaşdırma obyektlərinin formaları a) daxili forma	Aşağıda qeyd olunanları əks etdirən bibliografik vəsaitlər: 1. Bir daxili formalı əsərlər (dissertasiyaların, rəsmi sənədlərin, xəritələrin, notların, memuarların, hesabatların, patentlərin, resenziyaların, soruq kitabçalarının, standartların, məqalələrin, bədii əsərlərin və s. bibliografik vəsaitləri). 2. Daxili formaların müəyyən məcmusunu əks etdirənlər. 3. Hər cür formalı əsərləri əks etdirənlər (daxili formadan asılı olmayaraq).
b) Zahirı forması	Aşağıda qeyd olunanları əks etdirən bibliografik vəsaitlər: 1. Müəyyən formada çap edilən əsərlər 1.1. Ayrı-ayrı nəşrlər (kitablar, kitabçalar, vərəqlər və b.) 1.2. Seriyalı nəşrlər 1.2.1. Dövri nəşrlər 1.2.2. Ardı davam edən nəşrlər 1.2.3. Seriyalı nəşrlər 2. Olyazmaları 3. Sas yazıları 4. Kino və fotosənədlər 5. Müxtəlif formalı sənədlər (zahiri formasından asılı olmayaraq)
v) dil	1. Bir dildə 2. Çox dildə
q) ərazi (nəşr yeri)	1. Yerli mətbuatı 2. Respublika mətbuatının 3. Mərkəzi mətbuatı 4. Ümumi dövlət 5. Beynəlxalq
d) nəşriyyat mənsubiyyəti	Aşağıda qeyd olunanları əks etdirən bibliografik vəsaitlər: 1. Müəyyən nəşriyyat idarəsinin məhsulunu 2. Bir çox nəşriyyat mənsubiyyətlərindən

	3. asılı olmayaraq) nəşriyyat və müəssisələrin nəşrləri
e) müəlliflik mənsubiyyəti	Aşağıdakı qeyd olunanları əks etdirən bibliografik vəsaitlər: 1. Bir müəllifin əsərlərini 2. Müəyyən bir qrup müəlliflərin əsərlərini 3. Müəlliflik mənsubiyyətindən asılı olmayan əsərlər
a) bibliografiyalaşdırma obyektlərinin fondu ilə əlaqədar	1. Müəyyən fondla əlaqədar olanlar (kataloq tipli) 2. Müəyyən fondla əlaqədar olmayanlar («müstəqil»)
v. Bibliografiyalaşdırma obyektlərinin məqsəd istiqaməti	Aşağıdakı qeyd olunanları əks etdirən bibliografik vəsaitlər: 1. Kütülvə-siyasi ədəbiyyat 2. Elmi ədəbiyyat 3. Elmi-kütülvə ədəbiyyat 4. Tədris ədəbiyyatı 5. Təcrübi (istehsalat) ədəbiyyat 6. Normativ sənədlər 7. Soraq kitabçaları 8. Məlumat nəşrləri 9. Uşaq və gənclər ədəbiyyatı

III. Bibliografiyalaşdırma metodikasmdar asılı olaraq

<i>Bibliografiyalaşdırma metodları</i>	<i>Vəsaitin növləri</i>
A. Seçmə dolğunluğu	1. Seçmə 2. Qeydə alma
B. Səciyyələndirmə üsulları	1. Sığnaq nəşrləri 2. Annotasiyalı nəşrlər 3. Referativ nəşrlər 4. Kodlaşdırılmış nəşrlər
V. Materialların qruplaşdırılması üsulları	1. Əlifba 1.01. Müəlliflər üzrə 1.02. Coğrafi adlar üzrə 1.03. Sərlövhalər üzrə 1.04. Adlar üzrə 1.05. Kollektivlər üzrə 1.06. Dövri, ardı davam edən və seriyalı nəşrlər 1.07. Permutasion 1.08. Predmet 1.09. Lüğət xarakterli 1.10. Topoqrafik 1.11. Sitat götürülmüş və xatırladılmış ədəbiyyatın 1.12. Dillər üzrə

	2. Xronoloji 2.1. Yazılma tarixi 2.2. Nəşr və dərc olunma tarixi 3. Sistemli 3.1. Tarixi-xronoloji 3.2. Mövzu
Q. Sənədlərin məzmunu ilə əlaqələrin quruluşu	1. Birbaşa 2. İncersiyah
D. Bibliografik məlumatın yaradılması üsulu	1. Əl ilə 2. Mexanikləşdirilmiş 3. Avtomatlaşdırılmış
E. Materialın seçməntasiya üsulu	1. Birsənədli (diskretli) 2. Çoxsənədli (fasilə z)
Ə. Bibliografik informasiyanın mənşəyi (genesis)	1. Ükin 2. Sərbəst 3. Kumulyativ 4. İsnadlar və sitatlar göstəricisi

IV. Vəsaitin formasından asılı olaraq

<i>Vəsaitin forması</i>	<i>Vəsaitin növləri</i>
A. Vəsaitin tipi	1. Göstərici 2. Siyahı 3. Xülasə 4. Nəşrə verilən göstərici 5. Köməkçi göstərici
B. Vəsaitin janrı	1. Bibliografik monoqrafiya 2. Bibliografik lüğət 3. Ədəbiyyat üzrə həmrəh 4. Kitablara haqqında söhbət 5. Mütaliə dairəsi 6. Yaddaş 7. Mütaliə planı 8. Prospekt 9. Referativ jurnal (məcmuə) 10. Ekspres-informasiya
V. Vəsaitin nəşr forması	1. Bibliografik nəşr 2. Ayrı-ayrı nəşrlər 1.2. Dövri nəşrlər 1.3. Ardı davam edən 1.4. Seriyalı 2. Kartoteka 3. Əlifbəcən 4. Plakat 5. Vərəqə

	6. Qeyri-müstəqil formalar 6.1. Kitabarası 6.2. Kitabıçı 6.3. Jurnalıçı 6.4. Qəzetıçı 6.5. Məqaləarası
Q. Yazı formaları	1. Çap olunmuş 2. Yazılı 3. Səs yazısı 4. Videoyazı 5. Mikroyazı 6. Maşmla oxunan

§ 3. Biblioqrafiyanın növ təsnifatı

Biblioqrafiya təcürbi fəaliyyət sahəsi kimi meydana gəlmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, «biblioqrafiyanın növləri» problemi uzun müddət diqqət mərkəzində olmuş və onun ətrafında mübahisələr indi də davam etməkdədir. Mə'lumdur ki, konkret götürülən hər hansı fəaliyyətin müxtəlif istiqamətləri ola bilər. Biblioqrafiyanın növləri probleminin həlli ətrafında gedən mübahisələrin əsas məzmunu isə bir qayda olaraq biblioqrafik fəaliyyətin nəticələrinə, yəni biblioqrafik məhsula əsaslanmışdır.

Biblioqrafiyanın növ problemi o vaxt meydana gəlməyə başlayıb ki, onda ayrı-ayrı biblioqrafik vəsaitlər və ya onların toplusu «biblioqrafiya» adlanırdı. Ona görə də biblioqrafiyanın növləri deyəndə əsasən müxtəlif əlamətlərə, o cümlədən ədəbiyyat əhatəliyinə, məqsəd və oxucu istiqamətinə görə fərqlənən biblioqrafik vəsaitlər və ya onların toplusu nəzərdə tutulurdu.) Biblioqrafiyanın növləri haqqında müxtəlif mülahizələri təcəssüm etdirən bəzi tarixi faktlara müraciət olək*.

* Keçmiş İttifaqda biblioqrafiyaşünaslıq problemləri ilə əlaqədar məsələlərdə əsasən rus mənbələrinə istinad edildiyinə görə gətirilən nümunələrin əksəriyyəti rus biblioqrafiyaşünaslığının adı ilə bağlıdır.

1927-ci ildə N.F.Yanitski belə hesab edirdi ki, biblioqrafiyanın iki növü var: 1) Təsviri biblioqrafiya, yəni çap əsərlərini geniş və dolğun şəkildə əhatə edən biblioqrafik vəsaitlər; 2) Tövsiyə biblioqrafiyası - ədəbiyyatı seçmə yolu ilə əhatə edən biblioqrafik göstəricilər.

1931-ci ildə məşhur rus biblioqrafı N.V.Zdobnov isə biblioqrafiyanın üç növü olduğunu iddia edirdi: 1)Uçot-qeyd biblioqrafiyası; 2) Tənqidi biblioqrafiya; 3) Tövsiyə biblioqrafiyası.

1959-cu ildə ali məktəblər üçün «Biblioqrafiya. Ümumi kurs» adlı dərslik çap edilir. Bu dərsliyin əsas müəllifləri (A.D.Eyxenqols və M.A.Briskman) bir qədər başqa formada yenə biblioqrafiyanı üç növə bölürlər: 1) Mə'lumat biblioqrafiyası; 2) Tövsiyə biblioqrafiyası; 3) Tənqidi biblioqrafiya. Fərqəndən ibarətdir ki, mə'lumat biblioqrafiyası özü-özlüyündə üç növə ayrılır: a) dövlət biblioqrafiyası; b) elmi-mə'lumat biblioqrafiyası; v) kütləvi mə'lumat biblioqrafiyası.

Azərbaycanda da biblioqrafiyanın növlərə görə fərqləndirilməsində həmin müddəalara və prinsiplərə əsaslanmışdır (2,3,8).

Biblioqrafiya haqqında 1970-ci ildə birinci, 1977-ci ildə isə ikinci dövlət standartı təsdiq olunur. Birinci standartda görə biblioqrafiya beş (universal, dövlət, elmi-köməkçi, tövsiyə, sahəvi), ikinciyə görə isə doqquz (dövlət, elmi-köməkçi, tövsiyə, sahəvi, diyarşünaslıq, nəşriyyat-kitab ticarəti, cari, retrospektiv və biblioqrafiyanın biblioqrafiyası) növə görə fərqləndirilir. Qeyd olunan növ bölgülərinin heç biri əvvəla, dəqiq əlamətə əsaslanmır və ikincisi, bütün uyğun sahələri və biblioqrafik məhsulu əks etdirmir. Məsələn, kitabxananın əli-ba kataloqu biblioqrafiyanın hansı növünə aid etmək olar? Yaxud elmi-köməkçi biblioqrafiya eyni zamanda sahəvi, diyarşünaslıq, cari xarakter daşıya bilər və deməli, bunların fərqləndirilməsində əlamət eyniliyi ola bilməz və s. 1984-cü ildə isə «Biblioqrafik fəaliyyət» adı ilə yeni dövlət standartı təsdiq olunur. «Biblioqrafiyanın

növləri» bölməsi bu standartdan çıxarılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, standartda yalnız əməli biblioqrafik fəaliyyətdə təsadüf edilən əsas terminlərin və anlayışların şərhini verilmişdir. «Biblioqrafiyanın növləri» bölməsinin çıxarılmasının səbəbi isə həmin problemin hələ mübahisəli olması ilə izah edilir. Standartda «Biblioqrafik vəsait» adlanan bölmədə isə onların formaları, tipləri və növləri sadalınır və biblioqrafik vəsaitlə əlaqədar 42 anlayışın tərifləri verilir.

Biblioqrafik fəaliyyətin növ təsnifatı dedikdə birinci növbədə belə təsnifləmənin obyektini dəqiqləşdirmək lazımdır. Bu obyektin təcrübə biblioqrafik fəaliyyətdir və o, müxtəlif əlamətlərə görə fərqləndirilərək sahələrə ayrılır. Biblioqrafik fəaliyyət xüsusi bir sistem kimi öz-özlüyündə altisistemlərə bölünür. Bu alt (yarım) sistemlər isə həm təşkilati baxımdan, həm də yaradılan və tələbatçılara çatdırılan biblioqrafik məhsulun səciyyəvi funksional mahiyyətinə görə müəyyən edilir. Bunları ayrılıqda nəzərdən keçirək.

a) Biblioqrafiyanın təşkilati bölmələri. Məlum olduğu kimi, sənəd kommunikasiyaları sisteminin optimal işləməsi xüsusi ictimai institutların, yəni sənədlərlə onların tələbatçıları arasındakı vasitəçilərin köməyi ilə təmin olunur. Bu vasitəçilərdən biri olan biblioqrafiyanın sənəd kommunikasiyaları sisteminə vəziyyətinin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, o, özünəməxsus qəti müəyyən olmuş vahid təşkilati mərkəzə malik deyil. Lakin «sənəd-informasiya tələbatçısı» sistemində vasitəçilik məqsədi güdən bütün ictimai institutlarda biblioqrafik fəaliyyət nəzərdə tutulur və ondan istifadə edilir.

Deməli, sənəd kommunikasiyaları sisteminə vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirən ictimai institutlarda kitabxanalarda, kitab palatasında, elmi-texniki informasiya orqanlarında, nəşriyyatlarda, kitab ticarəti idarələrində, arxivlərdə əsasən iki səviyyədə iş aparılır: 1. Bilavasitə sənədlərlə aparılan iş. Bu zaman sənədlərin özləri yaradılır, mühafizə olunur, tələbatçılara çatdırılır və istifadə edilir; 2. Əvvəlki ilə müqayisədə köməkçi olan biblioqrafik səviyyəli

iş. Bunun da sayəsində biblioqrafik informasiya yaradılır, mühafizə olunur, tələbatçılara çatdırılır və istifadə edilir.

Sənəd kommunikasiyaları sisteminəki bu köməkçi səviyyə bütün mürəkkəbliyi ilə ictimai təcrübənin biblioqrafik fəaliyyət deyilən sahəsini əmələ gətirir. Lakin onun sistem kimi bütövlüyü nəzəri xarakter daşıyır. Əslində o, sənəd kommunikasiyaları sisteminə sənədlərin özlərinin tələbatçılara doğru hərəkətini təmin edən müəssisələrin xarakterinə görə fərqləndirilir və aşağıda qeyd olunan təşkilati bölmələrə və ya sahələrə ayrılır:

1. Kitabxana biblioqrafiyası. 2. Nəşriyyat biblioqrafiyası. 3. Kitab ticarəti biblioqrafiyası. 4. «Kitab palatası» biblioqrafiyası (Kitab palatasının biblioqrafik işi nəzərdə tutulur və buna da dövlət biblioqrafiyası adı verilir). 5. Elmi-informasiya biblioqrafiyası (bu zaman elmi-köməkçi biblioqrafiya deyil, elmi-texniki informasiya orqanlarının biblioqrafik fəaliyyət sahəsi nəzərdə tutulur). 6. Arxiv biblioqrafiyası.

Bu bölmələrin xüsusiyyəti prinsip etibarilə ondan ibarətdir ki, onlar təşkilati-idarə mənsubiyyətlərinə görə formalaşıblar. Deməli, biblioqrafiyanın adı çəkilən altı sahəsinin hər biri müvafiq fəaliyyət sahəsinə (kitabxana, nəşriyyat, kitab ticarəti və s.) məxsusdur. Yəni belə bölgü biblioqrafiyanın daxili funksional mahiyyətini əks etdirmir və idarə mənsubiyyətinə əsaslanır. Belə olan halda nəşriyyat və kitab ticarəti biblioqrafiyası da öz qanuni yerini tapır.

Kitabxana biblioqrafiyası üzərində xüsusi dayanmaq lazım gəlir. Kitabxana biblioqrafiyası kitabxanaçılıq fəaliyyətinin sənədlərin biblioqrafialaşdırılması və oxuculara biblioqrafik xidmət göstərilməsi prosedürünü həyata keçirən bir sahəsidir. Kitabxana biblioqrafiyası əvvəla, məlum kitabxananın fondunu əks etdirən (yeni daxil olan ədəbiyyatın bülleteni, kitabxana kataloqları, biblioqrafik kartotekalar və b.) səciyyəvi biblioqrafik informasiya mənbələri yaratmaqla və oxucularla işdə onlardan istifadə etməklə, ikincisi, müəyyən kitabxananın fondunu əks etdirməklə

Ümumi bibliografiya. Bibliografik informasiyanın axtarış və kommunikasiya funksiyaları eyni dərəcədə formal xarakterə malikdirlər. Bu funksiyaların həyata keçirilməsi vasitələri zahiri fərqlərinə (məsələn, kitabxananın əlifba kataloqu və «Birillik Azərbaycan kitabı»-nın) baxmayaraq, bibliografiyalasdırılan sənədlərin formalarına və ya məzmununa (semantik tərkibinə) əsaslanılır və informasiya tələbatçıları isə nəzərə alınmır. Ümumi bibliografik fəaliyyət çərçivəsində yaradılan bibliografik informasiya mənbələrinin konkret məqsəd və oxucu istiqamətinin, müəyyən xidmət sahəsilə bilavasitə əlaqəsinin olmaması bunu təsdiq edir.

Ümumi bibliografik fəaliyyət nəticəsində bu və ya digər tələbatçı qrupunun ehtiyacını nəzərə almayan, lakin sənədlərin eyniləşdirilməsini və axtarışını (hər hansı məqsədlə) təmin edən və beləliklə geniş tələbatçı aləmi üçün maraqlı olan bibliografik informasiya yaradılır. Başqa sözlə, ümumi bibliografiya hamı üçündür. Məhz bu funksional xüsusiyyət ümumi bibliografiyanı bibliografiyanın ictimai istiqamətinə görə iki əsas bölmələrindən biri kimi götürməyə imkan verir.

Təsnifləşdirmənin ümumi bibliografiya ilə əlaqədar olan ikinci pilləsində bibliografik informasiyanın axtarış və kommunikasiya vəzifələrini həyata keçirən vasitələrin fərqli xüsusiyyətləri əsas götürülür, bu və ya digər əsas ictimai vəzifənin üstünlüyü nəzərə alınır. Bununla əlaqədar olaraq ümumi bibliografiya hər şeydən əvvəl **axtarış** və **kommunikativ** funksiyalı bibliografiyaya bölünür.

Bizə məlüm olduğu kimi, sənədlərin qəti bibliografik axtarışı həmişə müəyyən fondun əsasında aparılır və xüsusilə bunun üçün nəzərdə tutulan bibliografik informasiya mənbəyi ilə (kataloqlarla) təmin olunur. Ona görə də bibliografik informasiyanın axtarış funksiyasının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan hissəsinə şərti olaraq «kataloq bibliografiyası» adı verilir.

Kommunikasiya istiqamətli ümumi bibliografiya tələbatçılara mövcud olan sənəd kütləsi və axını haqqında informasiya vermək vəzifəsini yerinə yetirir. Bununla bərabər, həmin mənbələr çox geniş axtarış imkanlarına malik olurlar.

Kommunikasiya istiqamətli ümumi bibliografiya çərçivəsində dövlət bibliografiyası olduqca mühüm yer tutur. Dövlət bibliografiyası dedikdə Respublika Dövlət Kitab Palatasının «Azərbaycan mətbuat salnaməsi», «Birillik Azərbaycan kitabı» kimi nəşrləri nəzərdə tutulur.

Kitab Palatasının çap etdirdiyi və abunə yazılmaqla mərkəzləşdirilmiş qaydada yaydığı, əsas etibarilə kütləvi kitabxanaların kataloqları üçün nəzərdə tutduğu çap kartoçkalı sayəsində axtarış funksiyalı, yəni kataloq bibliografiyası ilə də müəyyən əlaqəyə malikdir.

Kommunikasiya istiqamətli ümumi bibliografiya çərçivəsində çap məhsulunun mövcud olduğu bütün dövr ərzində tam uçuşu həyata keçirilir. Yaradılan ümumi retrospektiv bibliografik informasiya mənbələrinin xarakterik cəhətləri həmin bibliografiyanı şərti olaraq «repertuar bibliografiyası» adlandırmağa imkan verir. «Azərbaycan kitabı», «Azərbaycan dövrü mətbuatı» kimi bibliografik vəsaitlər belələrindəndir. Lakin Azərbaycan milli çap əsərlərinin bibliografik repertuarının yaradılması problemi hələ də həll olunmamış qalır.

Nəhayət, ümumi bibliografiya çərçivəsində kütləvi bibliografik informasiya mənbələri yaradılır. Onlar forma və ya məzmun məhdudluğuna görə fərqlənir və geniş oxucu dairəsini yeni çıxan çap əsərlərindən xəbərdar edirlər. Bu cür kütləvi bibliografik informasiyalar jurnal və qəzet səhifələrində dərc olunur («Kitablar aləmində» jurnalı, jurnal və qəzet səhifələrində verilən xülasələr, bibliografik informasiyalar və s.).

Xüsusi bibliografiya. Xüsusi bibliografiya ümumi bibliografiyadan fərqli olaraq müəyyən xidmət sahəsinə, konkret məqsəd və oxucu istiqamətinə malik olur.

Xüsusi bibliografiya da daxili diferensiasiyalaşdırılma - elmi-tədqiqat, istehsalat, idarəetmə, təhsil, şəxsi təhsil, fasiləsiz təhsil, mə'nəvi-əxlaqi tərbiyə kimi xidmət sahələrinə görə aparılır. Xidmət sahələrinə məxsus xüsusiyyət bibliografik işin konkret məqsədlərini, məzmununu, təşkilini və metodikasını müəyyən edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, haqqında bəhs olunan xidmət sahələri ümumi xarakter daşıyır və bibliografik fəaliyyətin konkret istiqamət dərəcəsinin əsl mürəkkəbliyini və çoxcəhətliliyini əks etdirmir. Adları çəkilən xidmət sahələrini bir qədər də xırdalamaq və sayını artırmaq olar.

Başqa sözlə, həqiqətdə bu gün mövcud olan oxucu qrupları və konkret mütaliə məqsədləri nə qədərdirsə, xüsusi bibliografiya dairəsində bibliografik xidmət sahəsi də o qədərdir.

Beləliklə, ümumi və xüsusi bibliografiya arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, birinci sənədləri nəzərdə tutur və konkret məqsəd və oxucu istiqamətinə malik deyil; ikinci isə konkret xidmət sahəsinə və əlaqədar məqsəd və oxucu istiqamətinə malikdir.

Başqa sözlə, ümumi bibliografiya sənədlərin xüsusi istifadə məqsədindən asılı olmayaraq onların axtarışını və haqqında informasiya verilməsini təmin edən bibliografik vəsaitlərin yaradılması ilə məşğul olur. Xüsusi bibliografiya isə müəyyən ictimai təcrübə sahəsinin hərtərəfli bibliografik təminatına yönəldilən bir fəaliyyət sahəsidir. Belə fəaliyyət çərçivəsində yaradılan bibliografik informasiya mənbələri mə'lum xidmət sahələrinin tələbat və sorğularını təmin etməlidirlər.

Əgər ümumi və xüsusi bibliografiya bibliografiyanın fəaliyyət sxemi (şəkl.4) və bu fəaliyyətin proseslərə bölünməsi ilə (şəkl.7) müqayisə edilərsə, onda görəcəyik ki,

ümumi bibliografiya, əsas etibarilə, sistemin birinci giriş qapısı ilə əlaqədardır və sənəd kütləsinin və axımının ilkin bibliografik informasiya mənbələrinin işlənməsini təmin edir; xüsusi bibliografiya isə ikinci girişdən daxil olan ilkin bibliografik mənbənin yenidən işlənilməsini, konkret tələbat və sorğulara uyğun olan yeni, məqsədyönlü bibliografik mənbənin yaradılmasını və tələbatçıya çatdırılmasını təmin edir. Universal istiqamətə malik olan ümumi bibliografik mənbələr xüsusi bibliografiyadan asılı olmayaraq yaradılır. Lakin xüsusi bibliografiyanın bütün sahələri ümumi bibliografiya materiallarına əsaslanır. Əslində ümumi bibliografik məhsul xüsusi bibliografik fəaliyyət üçün baza (vasitə) rolunu oynayır. Başqa sözlə, **ümumi bibliografiya** növbəti konkret xüsusi istifadə məqsədlərindən asılı olmayaraq sənədlərin axtarışını və onların haqqında mə'lumat verilməsini təmin edən bibliografik vəsaitlərin yaradılması üzrə fəaliyyət sahəsidir. **Xüsusi bibliografiya** isə sosial həyatın müəyyən sahəsinin bilavasitə və hərtərəfli bibliografik təminatı ilə məşğul olan fəaliyyət kimi məqsədyönlü bibliografik materialların yaradılması və istifadə olunmasını həyata keçirir. Bununla belə o, həm də mə'lum xidmət sahəsi tələbatlarının və sorğularının bibliografik təminatı məqsədilə hər cür mənbələrdən (o cümlədən ümumi bibliografiya mənbələrindən) istifadə edə bilər.

v) **Bibliografiyanın başqa əlamətlərə görə təsnifləşdirilməsi.** İctimai istiqamət bütövlükdə bibliografiyanın bölmələrə ayrılmasının əsaslandığı mühüm əlamətdir, lakin yeganə deyil. Əvvəllər bibliografiyanın təsnifatı bibliografik vəsaitlərin təsnifatı ilə eyniləşdirilirdi. Bibliografik vəsaitin hər bir növü həm də bibliografiyanın növü hesab edilirdi. Sonralar bibliografiya dedikdə vəsaitlər deyil, fəaliyyət sahəsi nəzərdə tutulduğuna görə vəziyyət mürəkkəbləşir. Bununla əlaqədar olaraq belə bir sual meydana çıxır: bibliografiyanın növü bibliografik vəsaitin hər hansı növünə uyğun gələ bilərmi? Başqa sözlə, bibliografik

məhsulun növ təsəffatı bibliografiyanın çoxsəpkili növ təsnifatı ilə cəmiyyət təşkil edirmi? Hələlik bu suala dəqiq cavab verilməmişdir. Lakin təkcə onu qeyd etmək vacibdir ki, bibliografiyanın bir növünə aid olan bibliografik vəsaitlər tamamilə başqa bir əlamət əsasında da fərqləndirilə bilər. Məsələn, cari bibliografik vəsait həm elmi-köməkçi, həm ümumi, həm də diyarşünaslıq xarakteri daşıya bilər.

Cari, retrospektiv və perspektiv bibliografiya. Bibliografiyanın cari, retrospektiv və perspektiv bibliografiyaya ayrılması elmi-təcrübə nöqtəyi-nəzərdən olduqca əhəmiyyətlidir. Bu bölgünün əsasında funksional-məqsəd və xronoloji (vaxt) əlamət durur.

Cari bibliografiya yeni meydana gələn sənədlər haqqında ardıcıl məlumat vermək (və onların bibliografik qiymətləndirilməsi) funksiyasını yerinə yetirir, daha doğrusu, tələbatçılara öz sahələrində sənəd axınını daim izləmək və bu axında hərtərəfli istiqamətlənmək imkanı yaradır. Bu vəzifə xüsusiyyəti cari bibliografik informasiyanın dolğunluğuna və operativliyinə, sənədin meydana gəlməsi ilə informasiyanın çatdırılması arasındakı fasilənin minimuma endirilməsinə səy göstərilməsini tələb edir. Bibliografik informasiyada carilik onun tələbatçıya qısa vaxt ərzində və ardıcıl çatdırılması ilə ölçülür. Cari bibliografik informasiya dövrü bibliografik nəşrlər formasında və ya fərdi bibliografik xidmət (məsələn, İSY sistemi üzrə) üsulları ilə həyata keçirilə bilər.

Cari bibliografik informasiya mənbələrinin yaradılmasının və tələbatçıya çatdırılmasının dövrü-liyi məsələsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Cari bibliografik məlumat vermə gündəlik, həftəlik, iki həftəlik, aylıq (məsələn, «Azərbaycan mətbuat salnaməsi») və ya rüblük ola bilər. Dövrülik məyari bir çox amillərlə şərtlənir: məsələn, əks olunan sənəd axınının həcmi, dil və məzmun tərkibi məlum bilik sahəsinin inkişaf sürəti, onun yeni elmi ideyalar və faktiki materiallarla zənginliyi, cari bibliografik informasiya mənbə-

bəyindən istifadə edən tələbatçının tələbat xüsusiyyəti, bibliografiyaləşdirilmə prosesinin texniki və maddi imkanları və başqaları belə amillərdəndir. Lakin bütün şəraitlərdə dövrülik həddən artıq, cari bibliografik informasiyavermənin operativlik tələbatı ilə kəskin ziddiyyət təşkil edən böyüklükdə olmamalıdır. Yuxarıda «cari bibliografik» anlayışının funksional əsasa da malik olmasının göstərilməsi təsadüfi deyil. Dövrülik və operativlik bu əsasın qanunauyğun və bərabər ölçülü mütləq nəticələrindən ibarətdir. Əgər müəyyən bir bibliografik dövrü nəşr yeni meydana gələn sənədin operativ izlənilməsi imkanı təmin etmirsə, yəni operativlik pozularsa, onda belə nəşr sadəcə olaraq, dövrü nəşr hesab edilə bilər. Məsələn, «Birillik Azərbaycan kitabiyatı»nı cari bibliografiyaya aid etmək olmaz. O, ardı davam edən bibliografik nəşrdir və cari bibliografiyanın operativlik tələbinə cavab vermir.

Retrospektiv bibliografiya (retrospektiv - «keçmiş nəzər» deməkdir) iki əsas vəzifəni yerinə yetirir: a) müəyyən vaxt ərzində sənəd axınının inkişafını yekunlaşdırır; b) bibliografik xidmət və öz-özünə xidmət zamanı toplanmış sənəd kütləsində retrospektiv axtarışı təmin edir.

Yekunlaşdırıcı xarakterli retrospektiv bibliografik əsərlər həmişə dəqiq və bir qayda olaraq, müəyyən şəkildə əsaslandırılmış uçot dövrünə malikdirlər. Bu dövr böyük və ya nisbətən kiçik ola bilər, lakin o, həmişə məlum formada (məsələn, «Azərbaycan dövrü mətbuatı. 1832-1920») və ya məzmununda (məsələn, «Azərbaycan tarixi. 1920-1961» bibliografik göstəricisi) sənəd axınının inkişafı tarixinin tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əhəmiyyətli çəkilən bibliografik vəsaitlərdə uçot dövrünün yuxarı həddi onların tərtib olunması vaxtı ilə müəyyənləşdirilir, yəni əhatəlik dövrünün ardıcılığına riayət olunur.

Sənəd axınının müəyyən dövrü üzrə dolğun bibliografik qeydi ilə o dövrün sənəd məhsulunun inkişafı vəziyyətinin elmi cəhətdən işlənmiş həqiqi mənzərəsi yaradılmış

olur. Bu zaman bütün təsadüfi, az əhəmiyyətli, elmi və təcürübi maraqları ayatmayan materiallar süzgecdən keçirilir və bununla bərabər zəruri, mühüm, həmin dövrün mədəniyyətini nəzərə çarpacaq dərəcədə zənginləşdirmiş olan heç bir şey kənar qalmır. Belə bibliografik əsərin yaradılması materialın meydana çıxarılması, qiymətləndirilməsi və seçilməsi, elmi sistemləşdirilməsi sahəsində ciddi axtarışlar və dərin tədqiqat işi aparılmasını tələb edir. Bu cür daha əsaslı bibliografik əsərin meydana gəlməsi bibliografiyanın tarixində nəzərə çarpacaq iz buraxan böyük bir hadisədir. Vaxt keçdikcə belə bibliografik əsərlərin özləri milli mədəniyyətin dəyərlərinin maraqlı abidələrinə çevrilir.

Yekunlaşdırıcı xarakterli retrospektiv bibliografik vəsaitlərin qarşısına qoyulan əsas tələblər uçot dövrünün əsaslandırılmasından, bibliografiyalaşdırılan materialın elmi səliqə ilə və dəqiq sistemləşdirilməsindən, işlənməsindən, məqsəd və oxucu istiqaməti arasındakı uyğunluğu nəzərə almaqdan ibarətdir. Bütün bunlar hər cür formal (ədəbiyyatın tipləri, dili, ərazi sərhədi və s.) məhdudlaşdırma-ların və materialları seçmə prinsiplərinin inandırıcı olmasını təmin edir.

Retrospektiv axtarış birinci növbədə məhz onun üçün nəzərdə tutulan, müəyyən sənəd fondunu maksimum dolğunluqla əks etdirən bibliografik vəsaitlərlə (kataloqlarla) təmin edilir. Burada əsasən təsvirin dolğunluğu, dəqiqliyi, müxtəlif formal və məzmun əlamətləri üzrə çoxbaxımlı axtarış təmin edən yetkin vasitələr sisteminin mövcudluğu tələb olunur. Kitabxana kataloqları və ya bir sıra kitabxananın fonduna dair birləşmiş kataloqlar bu cür mənbələrə səciyyəvi misal ola bilər. Burada uçot dövrü əks olunan fondun xronoloji əhatəliyi ilə əlaqədardır. XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində Bakıda çap olunmuş kitabxana kataloqları da bu cəhətdən səciyyəvidir.

Yekunlaşdırıcı xarakterli retrospektiv bibliografik vəsaitlərin axtarış imkanları daha böyükdür. Bu imkanlardan

yaxşı istifadə etmək məqsədilə onlar həm də yetkin axtarış aparatlarına (köməkçi göstəricilərə) mə'lik olurlar. Məsələn, «Azərbaycan kitabı» göstəricisinin birinci cildi (1963) bu cəhətdən çox səciyyəvidir.

Cari bibliografik nəşrlər də zaman keçdikcə retrospektiv axtarış mənbəyi rolunu oynayan bir vasitəyə çevrilir. Lakin cari bibliografik nəşrlər heç də həmişə səmərəli retrospektiv axtarış üçün yararlı olmur. Ona görə ki, cari bibliografik nəşrlərin hazırlanması gəlişində onun gələcəkdə retrospektiv axtarış məqsədilə faydalı istifadəsini təmin edən me'yarlar nəzərə alınmır: məsələn, bölmələrin mexaniki kumulyasiyası (birləşdirilməsi) imkanları, birləşmiş köməkçi göstəricilərin yaradılması və s. Belə zəruri me'yar kompleksinin metodiki cəhətdən işlənməsi və təcürbədə tətbiqi vacib məsələlərdəndir. Cari bibliografik nəşrlərin hazırlanmasının və retrospektiv bibliografik informasiya kütləsinin bir yerdə toplanmasını təmin edən avtomatlaşdırılmış axtarış sistemlərinin işlənməsi və tətbiqi buna geniş perspektivlər açır.

Nəzərdən keçirilən sistemdə perspektiv bibliografiya da xüsusi yer tutur. Perspektiv bibliografik fəaliyyət çərçivəsində nəşr edilməmiş, hələ yalnız çapa hazırlanan sənədlər haqqında bibliografik informasiya mənbələri yaradılır və tələbatçılara çatdırılır. Bu mənbələr mə'lumatların dəqiqliyinə təminat vermir, çünki buraxılması planlaşdırılmış nəşrlər redaktə gedişində əhəmiyyətli dəyişikliyə mə'ruz qala bilər və ya müxtəlif səbəblərdən ümumiyyətlə çap edilməyə bilər. Bununla bərabər sənəd axınının gələcəyinə dair fikir söyləməyə, həmin axın üzrə qabaqcıdan istiqamətlənməyə imkan verən perspektiv bibliografiya mənbələri olduqca vacibdir. Onlar kitabxanaçı və bibliografları, nəşriyyat və kitab ticarəti işçilərini, informatorları, alim və mütəxəssisləri, həmçinin müəyyən ədəbi janr həvəskarlarını, kitabsevərləri, şəxsi kitabxanası olanları daha çox maraqlandırır.

Təbii ki, perspektiv bibliografiya mənbələrini çap əsərlərinin nəşrini planlaşdıran, hazırlayan və buraxan müəssisələr, o cümlədən nəşriyyatlar və kitabçılıq işini idarə edən orqanlar hazırlaya bilər.

Ayrı-ayrı nəşriyyatların illik və perspektiv (beşillik) mövzu planlarını, bilik sahələri üzrə birləşmiş nəşriyyat planlarını, ədəbiyyat üçün sifariş blanklarını səciyyəvi misal kimi qeyd etmək olar.

Universal və sahəvi bibliografiya. Bibliografiyanın təsnifləşdirilməsinin həyata keçirilməsində əsas götürülən əlamətlərdən biri də bibliografiyalaşdırmanın bilavasitə obyektə olan sənədlərin forma və məzmunu ilə əlaqədardır. Bu əlamətə görə universal və sahəvi bibliografiya anlayışları fərqləndirilir. Çoxsahəli, mövzu, kompleks, şəxsi, diyarşünashıq və ölkəşünashıq bibliografiya anlayışları da bunlarla sıx əlaqəyə malikdir.

Bibliografiyalaşdırma prosesində bilavasitə obyektə olan sənədlərin forma və məzmunu vəhdətdə götürülür. Lakin bir halda sənədin forması, digər halda isə məzmunu üstünlük təşkil edir.

Universal bibliografiya sənədlərin məzmununa əsaslanmadığına görə bibliografiyalaşdırma obyektlərinin məzmunundan asılı olan bütün başqa sahələrə qarşı durur. Universal bibliografiyada bibliografiyalaşdırılan sənədlərin məzmunu ilə birbaşa əlaqənin olmamasını hansı mənada başa düşmək lazımdır?

Bəzən iddia edirlər ki, universal bibliografiya bütün və ya bir çox bilik sahələrinə xidmət göstərir. Bu, ümumiyyətlə düzdür, lakin dəqiq deyil. Məsələn universal bibliografiyanın çox və ya az bilik sahələrini əhatə etməsində deyil, universal bibliografik informasiya mənbələri tərtib olunarkən məzmun əvəzinə forma mə'yarından (nəşr növü, xronoloji cərhivə, dil, ərazi və s.) istifadə olunmasındadır, yəni bu zaman bibliografiyalaşdırma obyektinin məzmunu qabaqcadan nəzərə alınmır. Nəzərdə tutulan formada mey-

dana çıxarılmış sənədlərə görə məzmun açılır və təsnifləşdirmə aparılır. Respublika Dövlət Kitab Palatasının «Azərbaycan mətbuat salnaməsi»nin «Kitab salnaməsi» hissəsini universal bibliografik informasiya mənbəyinin səciyyəvi nümunəsi kimi nəzərdən keçirək. Qəbul edilmiş forma məhdudluğuna görə hər ay respublikamızın ərazisində nəşr olunan kitablar və kitabçalar (və ancaq onlar) haqqında informasiya verilir. «Kitab salnaməsi»nin hər bir buraxılışında materiallar məzmunlarına görə xüsusi təsnifat sistemi üzrə müfəssəl şəkildə qruplaşdırılır. Əgər ay ərzində hər hansı mövzu üzrə kitab çapdan çıxmıybsa, onda «Kitab salnaməsi»nin müvafiq buraxılışdakı materialın təsnifat sistemində də həmin mövzu olmayacaq.

Deməli, **universal bibliografiya** – bibliografiyalaşdırma obyektlərinin formal əlamətlərinə əsaslanan bibliografiyadır və burada məzmun həmin əlamətlər əsasında müəyyən olunur.

Sahəvi bibliografiyada əksinədir, yəni sənədlərin məzmunu birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir, forma əlamətlərindən isə lazım gəldikdə müşayiətedici (əlavə) məqsədlə istifadə olunur.

Adətən belə hesab edirlər ki, sahəvi bibliografiya müəyyən bilik sahəsi ilə əlaqədardır. Çoxsahəli bibliografiya bir neçə bilik sahəsilə, mövzu bibliografiyası hər hansı bir bilik sahəsi tərkibinə daxil olan müəyyən məsələ üzrə ədəbiyyatla bağlıdır. Məsələyə daha diqqətlə yanaşdıqda mə'lum olur ki, adları çəkilən anlayışların dəqiq mənasını müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Çünki həm elmdə (ümumən təcrübi fəaliyyətdə) və o cümlədən həm də bibliografiyada işlədilən «sahə» və «mövzu» ifadələrinin məzmun həddi dəqiq mə'lum deyil. Məsələn, tabeli sahəvi bibliografik bölmələrin aşağıdakı zəncirvari xətti götürək:

Tarixin bibliografiyası

Azərbaycan tarixinin bibliografiyası

Qədim Azərbaycan tarixi bibliografiyası

Yeni Azərbaycan tarixinin bibliografiyası

Bu ardıcılıqda hər bir bölmə (birinci və axırıncıdan başqa) eyni zamanda öz-özlüyündə sahəvi, sonrakına görə çoxsahəli, əvvəlkinə görə isə mövzu bibliografiyasıdır.

Bununla bərabər sahəvilik cəhəti bibliografiyanın məzmununda və təşkilində, xüsusilə elmin, istehsalın və idarəetmənin bibliografik təminatı sahəsində, orta və ali ixtisas təhsili müəssisələrində bibliografik fənlərin tədrisində, bibliografik işin sahəvi metodikasının işlənməsində mühüm rol oynayır. Cəmiyyətə məzmunca fərqli xidmət göstərən çoxsahəli və sahəvi müəssisələr sistemi mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanası, Respublika Elmi-Texniki Kitabxanası, Respublika Elmi Tibb Kitabxanası, ali məktəblərin kitabxana sistemi və başqaları belələrindəndir. M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanasının fəaliyyətində də bibliografik xidmətin sahəvi prinsiplərindən istifadə olunur.

Kompleks bibliografiya (bəzən onu problem-mövzu bibliografiyası adlandırırlar) mövzu bibliografiyasının o problemlərlə bağlı növüdür ki, onların həlli üçün elmin, xalq təsərrüfatının və mədəniyyətin ən müxtəlif sahələrindən kompleks informasiya tələb olunur. Məsələn, kosmik fəzanın, ətraf mühitin tədqiqi, xərçəng xəstəliyinə qarşı mübarizə və başqaları ilə əlaqədar problemlər belələrindəndir. Müasir elm və təcrübədə kompleks problemin qabaqcıl rolu getdikcə artır və bu da kompleks bibliografik informasiya mənbələrinə ehtiyac əmələ gətirir. Ümumiyyətlə, kompleks-

lilik bibliografik fəaliyyətin gələcək inkişafında başlıca istiqamət olacaqdır.

Şəxsi bibliografiya, diyarşünaslıq və ölkəşünaslıq bibliografiyası bu sistemdə xüsusi yer tutur. Onlar özlərində həm sahəvi və həm də universal bibliografiyaya məxsus cəhətləri birləşdirmələri ilə fərqlənirlər.

Şəxsi bibliografiyanın özünəməxsus obyektı müəyyən şəxsin əsərlərindən və onun haqqında ədəbiyyatdan ibarətdir. Birinci halda universal bibliografiyada olduğu kimi bibliografiyalasdırma obyektlərinin forma əlaməti, yəni mə'lum şəxsə məxsusluğu əsas götürülür və məzmun həddi həmin müəllifin yazdığı əsərlərdən asılı olur. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadəyə həsr olunmuş şəxsi bibliografik vəsaitdə onun bütün əsərləri əhatə edilirsə, onda bu, universal bibliografik informasiya mənbəyi olacaqdır. M.Ə.Rəsulzadə haqqında ədəbiyyatla aparılan bibliografik işdə isə forma əlaməti əvəzinə məzmun əsas yer tutur. Bununla bərabər, həm də müəllifin əsərləri və onun haqqında ədəbiyyat bütövlükdə deyil, yalnız müəyyən sahə çərçivəsində (məsələn, M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi görüşləri ilə əlaqədar ədəbiyyat) bibliografiyalasdırılır. Belə halda sahəvi şəxsi bibliografik mənbə əldə edilir.

Diyarşünaslıq və ölkəşünaslıq bibliografiyası anlayışlarının müəyyənləşdirilməsində məzmun-ərazi (yəni məzmun-forma) əlaməti əsas götürülür. Birinci halda söhbət ölkə daxilində müəyyən yerlə (rayonla, şəhərlə, vilayətlə, coğrafi bölgə ilə və i.a.), ikinci halda müəyyən ölkə ilə, dövlətlə əlaqədar məzmunla malik ədəbiyyatla bibliografik iş nəzərdə tutulur. Bu cür ədəbiyyat ən müxtəlif məzmunla malik (məsələn, mə'lum diyarın və ya ölkənin tarixi, xalq təsərrüfatı, elmi, mədəniyyəti) ola bilər və bu nöqtəyi-nəzərdən diyarşünaslıq və ölkəşünaslıq bibliografiyasını universal hesab etmək olar. Lakin diyarşünaslıq və ölkəşünaslıq özləri əslində kompleks xarakterli xüsusi bilik sahələridir. Deməli, bunlarla əlaqədar olan bibliografiya da

sahəvidir. Bundan başqa, diyar və ya ölkənin məzmun e'tibarilə yalnız bir sahəsi, deyək ki, onların tarixi haqqında ədəbiyyatın biblioqrafik göstəricisi yaradılırsa, onda həmin diyarşünaslıq və ölkəşünaslıq biblioqrafik vəsaiti sırf sahəvi xarakter alır.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, biblioqrafialaşdırma obyektlərinin məzmun əlamətləri çox müxtəlif me'yarlarla ölçülür və bunları vaxtında fərqləndirməyi bacarmaq lazımdır.

§ 4. Biblioqrafiyanın biblioqrafiyası

Biblioqrafiyanın bir xüsusi növü də var ki, ona «biblioqrafiyanın biblioqrafiyası» adı verilir.

Artıq mə'lum olduğu kimi, biblioqrafiya «sənəd-tələbatç» sistemində əlaqələndirici həlqə (vasitəçi) rolunu oynayır. Lakin biblioqrafik informasiya mənbələri (biblioqrafik vəsaitlər) xevli artdığına görə onların da axtarışı çətinləşir və deməli tələbatçıların sənədləşdirilmiş biblioqrafik informasiya mənbələri üzrə istiqamətləndirilmələrinə ehtiyac yaranır.

«Sənəd-tələbatç» sistemi mühitində biblioqrafik məhsulun müxtəlifliyi və həcmə artması ilə əlaqədar olaraq «Biblioqrafik informasiya-tələbatç» («Bİ-T») deyilən yeni xüsusi bir sistem yaranır və bu sistemdə sənəd-tələbatçı sisteminə məxsus olan ziddiyyətlər kiçik miqyasda, müəyyən incəliklə təkrar olunur. İndi artıq «Bİ-T» sistemində axtarış, kommunikasiya və qiymətləndirmə funksiyalarını həyata keçirən xüsusi vasitəçiyə ehtiyac əmələ gəlir və bu sistemdə tələbatçılar əvvəlkilərdən ibarət olaraq qalır, ilkin sənədləri (biblioqrafialaşdırmanın bilavasitə obyektini) isə ikinci, yə'ni biblioqrafik sənədlər əvəz edir. Deməli, biblioqrafiyanın biblioqrafiyası «vasitəçinin vasitəçisi» mə'nasını verir. Biblioqrafik vəsaitlər haqqında biblioqrafik informa-

siyanın həcmə mürəkkəbləşməsi onun gələcəkdə hətta üçüncü və dördüncü pillələrinin meydana gəlməsinə səbəb ola bilər. Bunun dünya miqyasında yaranması ehtimalı daha çoxdur.

Biblioqrafiyanın biblioqrafiyası tələbatçıları (hər şeydən əvvəl biblioqrafları, kitabxanaçıları, ETİ orqanlarının işçilərini) biblioqrafik informasiya mənbələri üzrə istiqamətləndirən vasitələrlə tə'min edir, biblioqrafialaşdırma, biblioqrafik xidmət və özünəxidmət proseslərində biblioqrafik axtarışı mütəşəkkilləşdirir. O, biblioqrafiya tarixinin, biblioqrafik fəaliyyət metodikasının elmi cəhətdən işlənilməsində mühüm rol oynayır. Biblioqrafiyanın biblioqrafiyası sahəsində daha mühüm əsərlər çox vaxt biblioqrafiyaşünaslıq tədqiqatları xarakterinə malik olur.

Biblioqrafiyanın biblioqrafiyası «Bİ-T» sistemində təkcə biblioqrafiyanın «S-T» sistemində icra etdiyi vəzifələri yerinə yetirmir, həm də biblioqrafik fəaliyyət sahəsinin bütün daxili quruluşunu özündə təkrar edir. Bir tərəfdən biblioqrafiya üzərində tam funksiyalı «üstqurum» olan bu sistem digər tərəfdən biblioqrafiyanın yuxarıda nəzərdən keçirilmiş bütün növlərinə məxsus tərkib hissəsinə malikdir. Başqa sözlə, biblioqrafiyanın biblioqrafiyası ümumi və xüsusi, cari və retrospektiv, universal və sahəvi, kitabxana və kitab ticarəti və s. xarakterli ola bilər.

III BÖLMƏ

BİBLİOQRAFIYAŞÜNASLIQ VƏ ONUN QURULUŞU

§ 1. Biblioqrafiyaşünaslıq biblioqrafiya haqqında elmdir

Vaxtı ilə əməli fəaliyyət sahəsi kimi meydana gələn biblioqrafiya inkişafının ilk dövründən tədqiqatçılıq xüsusiyyətlərinə də (xüsusən elmi-köməkçi biblioqrafiyada) malik olur və ona görə də elmi-təcrübi fəaliyyət sahəsi kimi səciyyələndirilir. Əvvəllər biblioqrafiyanın bir elm (elmi fənn) kimi ümumi şərhində qeyri-müəyyənlik də məhz bu vəziyyətdən irəli gəlirdi.

Biblioqrafik təcrübənin inkişafı gedində meydana gələn müxtəlif nəzəri, təcrübi və metodiki məsələlər isə uzun müddət əməli biblioqrafik işin aparıcıları - subyektləri tərəfindən həll edilirdi və biblioqrafiya haqqında xüsusi elmi fənnə o qədər də ehtiyac qalmırdı. Biblioqrafik təcrübənin getdikcə genişlənməsi və mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq orada qarşılıqlı əlaqəyə malik bir sıra problemlər əmələ gəlir və xüsusiləşir ki, onları da əməli biblioqrafik fəaliyyətin aparıcıları həll edə bilməzdi. Ona görə də təcrübənin irəli sürdüyü problemləri işləmək iqtidarında olan biblioqrafik elmi fənnə tələbat yaranır və o, biblioqrafiya sahəsində genişlənmən və getdikcə zənginləşən təcrübənin tələblərinə cavab olaraq və yalnız onlara əsaslanmaqla əmələ gəlir. Beləliklə, təcrübə və onun əsasında baş verən elm bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəyə malik olur və inkişaf edir.

Zaman keçdikcə biblioqrafik elm təcrübədən tamamilə ayrılır, xüsusiləşir, müstəqillik və nisbətən sərbəstlik əldə edir, özünün daxili qanunauyğunluğu, məntiqi, elmi anlayışları və kateqoriyaları olan, öz obyektinin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarının nəzəri şərhinə yönəldilən səciyyəvi bir bilik sahəsinə çevrilir.

Biblioqrafik təcrübənin müasir miqyası, getdikcə böyük əhəmiyyət kəsb etməsi və mürəkkəbliyi onu «Biblioqrafiyaşünaslıq» adlanan bu xüsusi elmi fənnin layiqli obyektidir. Biblioqrafiyaşünaslığa verilən tərifdə də bu cəhət nəzərə

alınmışdır: *Biblioqrafiyaşünaslıq – biblioqrafik informasiyanın xüsusiyyətini, quruluşunu, onun yaradılması və tələbatçılara çatdırılması proseslərinin qanunauyğunluqlarını öyrənən elmi fəndir.*

Biblioqrafiyaşünaslığın quruluşu. Biblioqrafiyaşünaslığın daxili quruluşu iki əsas istiqamətə görə fərqləndirilir. Birincisi, biblioqrafik fəaliyyətin öyrənilməsi cəhətləri, ikincisi, öyrənmə obyektləri ilə bağlıdır.

Birinci istiqamətə uyğun olaraq biblioqrafiyaşünaslıqda dörd elmi bölmə formalaşır: biblioqrafiyanın nəzəriyyəsi, biblioqrafiyanın tarixi, biblioqrafik fəaliyyətin təşkili və idarə olunması, biblioqrafik işin metodikası. Bu fənlər ümumi biblioqrafiyaşünaslığın tərkibinə daxildir. Burada biblioqrafiyanın nəzəriyyəsi, tarixi öz məzmunlarına və əhəmiyyətlərinə görə daha çox fərqlənirlər. Qalan iki fənn isə biblioqrafik fəaliyyətin ümumi tətbiqi və təşkilati-metodik məsələlərini işləməklə məşğul olur.

Biblioqrafiyaşünaslığın diferensiasiyalaşdırılmasının ikinci («obyekt») istiqaməti biblioqrafik fəaliyyətin nəzəri, tarixi, təşkilati və metodiki nöqtəyi-nəzərdən öyrənmə obyektini kimi götürülən ayrı-ayrı sahələrinə əsaslanır.

Biblioqrafiyaşünaslığın diferensiasiyalaşdırılmasının hər iki istiqaməti sıx qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Aşağıda verilən cədvəl bunu əyani şəkildə nəzərə çatdırır:

Ümumi biblioqrafiyaşünaslıq
Xüsusi biblioqrafiyaşünaslıq

Öyrənmə aspektləri		Nəzəriyyə	Tarix	Təşkili	Metodikası
Bütövlükdə biblioqrafiya		A	B	V	Q
I	Ümumi biblioqrafiya	1	2	3	4
	a) dövlət biblioqrafiyası	5	6	7	8
	Xüsusi biblioqrafiya	9	10	11	12
	a) elmi-köməkçi	13	14	15	16
	b) tövsiyə	17	18	19	20
II	Universal biblioqrafiya	21	22	23	24
	Sahəvi biblioqrafiya	25	26	27	28
	a) ictimai-siyasi	29	30	31	32
	b) elmi-təbii və texniki	33	34	35	36
	v) hədi ədəbiyyat və incəsənət	37	38	39	40
III	Biblioqrafiyalaşdırma	41	42	43	44
	Biblioqrafik xidmət	45	46	47	48

Şəkil 12. Biblioqrafiyaşünaslığın quruluşu

Cədvəlin şaquli xəttində bibliografiyaşünaslığın öyrənmə aspekti üzrə əsas bölmələri, üfüqi xətdə müəyyən öyrənmə obyektləri əks olunmuşdur.

Öyrənmə obyektini kimi bütövlükdə bibliografiya ilə yanaşı onun ictimai istiqamətinə, bibliografiyalaşdırma obyektlərinin məzmununa görə sahələri, bibliografik fəaliyyət prosesləri nəzərə alınmışdır. Lakin, bibliografiyaşünaslığın öyrənmə obyektlərini bununla məhdudlaşdırmaq olmaz. Bibliografik fəaliyyət daha konkret sahələrə malikdir və onların hər biri ayrılıqda bibliografiyaşünaslığın öyrənmə obyektini ola bilər. Məsələn, retrospektiv bibliografiya, ölkəşünaslıq bibliografiyası və s. Öyrənmə aspektləri ilə öyrənilən obyekt arasında sıx qarşılıqlı əlaqə var və biri digərinin fərqləndirilməsinə təsir göstərir. Cədvəldə rəqəmlərlə işarə olunmuş uyğunluq sahələri bir çox xüsusi bibliografiyaşünaslığı əmələ gətirən sahələr kimi diqqəti cəlb edir. Məsələn, 6 - dövlət bibliografiyasının tarixi, 9 - xüsusi bibliografiyanın nəzəriyyəsi, 20 - tövsiyə bibliografiyasının metodikası və s.

Öyrənmə obyektlərinin bölgüsü müxtəlif əlamətlərə görə həyata keçirilir və aspektlərə görə bölgüdən fərqli olaraq o qədər də müfəssəl deyil, həm də bir əlamətə görə ayrılan obyektlər digər əlamətə görə ayrılan obyektlərlə əhəmiyyətli dərəcədə kəsişirlər. Məsələn, 16/32 kəsişməsi ictimai-siyasi mövzuda elmi-köməkçi bibliografiyalaşdırmanın, 20/36/44 kəsişməsi isə elmi-təbii və texniki ədəbiyyatın tövsiyə bibliografiyalaşdırılmasının metodikası deməkdir və s. Əlbəttə, bütün bu uyğunluqların özünəməxsus məntiqi əsası var. Bununla bərabər, xüsusi bibliografik fənlərin və ayrı-ayrı problemlərin fərqləndirilməsi miqyasını əslində məhdudlaşdırmaq olmaz.

Beləliklə, bibliografiyaşünaslıq dedikdə bir tərəfdən ümumi və xüsusi bibliografik fənlərin mürəkkəb kompleksi, digər tərəfdən bütövlükdə bibliografiyanı vahid obyekt kimi öyrənən elmi əsaslar nəzərdə tutulur.

§ 2. Bibliografiyaşünaslığın tərkib hissələri

Bibliografiyaşünaslıq dörd tərkib hissəsinə malikdir: a) bibliografiyanın nəzəriyyəsi; b) bibliografiyanın tarixi; v) bibliografiyanın təşkili və idarə olunması; q) bibliografiyanın metodikası. Bunların hər birinin elmi fənn kimi özünəməxsus öyrənmə predmeti və vəzifələri var.

a) Bibliografiyanın nəzəriyyəsi. Bibliografiyaşünaslığın müstəqil bölməsi olan bibliografiyanın nəzəriyyəsi aşağıdakı başlıca vəzifələri həll etmək məqsədi güdür:

- bibliografik fəaliyyətin çox böyük materiallarının düzgün şərh (interpretasiyası), elmi təhlili və ümumiləşdirilməsi üçün lazım olan metodoloji, məntiqi-dərketmə ehtiyatlarını inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək;

- bütövlükdə bibliografiyaya və onun ayrı-ayrı bölmələrinə məxsus olan ümumi və xüsusi obyektiv qanunauyğunluqları açmaq;

- bibliografiyanın ictimai hadisə kimi mahiyyətini aydınlaşdırmaq (müəyyənləşdirmək), bibliografik fəaliyyətin ictimai funksiyalarını, hədd dairəsini, obyektlərini, proseslərini və metodlarını elmi cəhətdən əsaslandırmaq;

- bibliografiyanın başqa bilik və təcrübə fəaliyyət sahələrilə əlaqəsini müəyyənləşdirmək;

- təsnifat və terminologiya məsələlərini işləmək, mühüm bibliografik anlayış və kateqoriyaların elmi tərifini formalaşdırmaq və son nəticədə öz obyekt haqqında yetkin nəzəri biliklər sistemini yaratmaq.

Bibliografiyanın nəzəriyyəsi öz inkişafı gedişində bibliografik təcrübənin milli və bəşəri dəyərlərə əsaslanan yeni istiqamətlərini və bibliografik informasiyanın səmərəliliyini təmin edən yolları müəyyənləşdirməlidir.

b) Bibliografiyanın tarixi. Bibliografiyanın tarixi aşağıda qeyd olunan məsələləri öyrənən elmi fəndir:

- bibliografiyanın bütövlükdə və onun ayrı-ayrı bölmələrinin ən qədim zamanlardan bu günə qədər keçdiyi inkişaf tarixini;

- bu və ya digər bibliografik hadisənin meydana gəlmə mənbələrini və səbəblərini, onların konkret tarixi sosial-iqtisadi vəziyyətlə bağlılığını;

- cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrində öz mənafları üçün, həmçinin milli, məhəlli və başqa məqsədlərlə bibliografiyadan istifadə edilməsini;

- müxtəlif inkişaf mərhələlərində bibliografiyanın kitabxana, kitab ticarəti və nəşriyyat işləri ilə tarixi əlaqəsini;

- bibliografik işin metodlarının formalaşması və təkmilləşməsi prosesini, bibliografik vəsaitlərin tipləri və formalarının təkamülünü, keçmişin qiymətli təcrübəsinin meydana çıxarılmasını, mühafizəsini və istifadəsini təmin edən başqa məsələləri.

Bibliografiyanın tarixi bibliografiyaşünaslığın daha çox işlənmiş sahəsidir. Azərbaycanda bibliografik fəaliyyətin inkişafı tarixi 50-ci illərin axırlarından etibarən əsaslı tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda bibliografiyaşünaslığın inkişafını iki mərhələyə görə fərqləndirmək olar. Birinci mərhələ 1960-cı ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə bibliograf olmayan mütəxəssislər tərəfindən ümumi bibliografiyaya, ayrı-ayrı bibliografik vəsaitlərə (10, 16) münasibət bildirilir, bibliografik fəaliyyətin faydalı sahə olduğu qeyd edilir. 1960-cı ildən sonrakı dövrü əhatə edən ikinci mərhələdə isə bibliografiyanın tarixi, yerli bibliografik ehtiyatlar və başqa problemlərlə bağlı əsaslı tədqiqatlar aparılır. Bu dövrdə müdafiə olunmuş namizədlilik dissertasiyaları (7,11,12) bunu təsdiq edir.

v) Bibliografiyanın təşkili. Bibliografiyaşünaslıqda bibliografiyanın təşkili müstəqil bir elmi sahə kimi yeni formalaşmaqdadır. Bibliografik fəaliyyətin təşkilati məsələlərinə bilavasitə həsr olunmuş mühüm əsərlər yox dərə-

cəsindədir. Bu cəhətlər indiyə qədər əsas etibarilə nəzəri, tarixi, metodiki məsələlərlə əlaqədar şəkildə nəzərə alınır. Lakin müasir şəraitdə bibliografiyanın təşkili və idarə olunması bibliografiyaşünaslığın mühüm bir sahəsinə çevrilməkdədir və bu da bibliografik fəaliyyət miqyasının böyüməsi və ümumən mürəkkəbləşməsilə izah olunur. Bibliografiyaşünaslığın həmin sahəsinin başlıca vəzifələri bunlardan ibarətdir:

- bibliografik fəaliyyət sahəsinin dövlət və başqa formalarda idarə olunması yollarının və vasitələrinin elmi əsaslarla işlənməsi;

- bütün səviyyələrdə (o cümlədən ümumi və xüsusi, universal və sahəvi) səmərəli bibliografik xidmət sisteminin işlənməsi və əsaslandırılması;

- bibliografik fəaliyyətin mərkəzləşdirilməsi, diferensiasiyası və inteqrasiyası kimi təşkilati prinsiplərin işlənməsi;

- azad rəqabətə davamlı informasiya bazarı yaratmaq məqsədilə hər hansı regionda bibliografik ehtiyatdan səmərəli istifadə yollarını müəyyən etmək;

- bibliografiya sahəsində əməyin optimal təşkili yolunun müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi.

q) Bibliografiyanın metodikası. Praktiki bibliografik fəaliyyət özünəməxsus metodiki əsaslara malikdir. Yəni bibliografik fəaliyyətlə bağlı proseslər xüsusi metodika ilə tənzimlənir. Ona görə də bibliografiyanın metodikası bibliografiyaşünaslığın tərkibində ən «qədim» və daha ətraflı işlənmiş elmi fənn hesab olunur. Onun yerinə yetirdiyi mühüm vəzifələri belə ümumiləşdirmək olar:

1. Əməli bibliografik fəaliyyətin üsullarını, qaydalarını, vasitələrini, keyfiyyət və səmərəlilik meyarlarını və göstəricilərini, həmin fəaliyyətin iqtisadi istiqamətdən təhlili metodlarını işləmək;

2. Bibliografiyalaşdırmada və bibliografik xidmətdə sabit normaların, ən yeni metodların və texniki vasitələrin,

əldə olunan bibliografik ehtiyatların mühafizəsi texnologiyasının tətbiqinə təsir göstərmək;

3. Bibliografik informasiyanın səmərəli axtarışını, işlənməsini, mühafizəsini, çatdırılmasını, mənimsənilməsini və istifadə olunmasını, bibliografik işin bütün istiqamətlərində səmərəliliyin və keyfiyyətin yüksəldilməsini təmin etmək.

Məlumdur ki bibliografik fəaliyyət öz-özlüyündə müxtəlif sahələrə malikdir. Bununla əlaqədar olaraq bibliografiyanın metodikası da iki əsas sahəyə ayrılır: a) ümumi metodika və b) xüsusi metodika. Ümumi metodika bütövlükdə bibliografiyaya aid olan səviyyədə metodiki problemlərlə məşğul olan bibliografik fəaliyyətin müxtəlif proseslərində istifadə olunan metodikadakı ümumiliyi və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirib tədqiq edir.

Xüsusi metodika isə müxtəlifliklərə əsaslanır, bibliografiyanın ayrı-ayrı növləri (ümumi, elmi-köməkçi, tövsiyə və s.), bibliografik işin prosesləri (bibliografik axtarışın metodikası, annotasiya yazmağın metodikası və s.) və həm də bibliografik vasitənin müxtəlif formalarının, tiplərinin, janrlarının və növlərinin tərtibi üçün səciyyəvi olan metodiki üsulları və qaydaları işləyir. Xüsusi metodikanın özünəməxsus altbölməsi sahəvi metodika adlanır və bu da sahəvi bibliografiyalaşdırma və bibliografik xidmətlə bağlı cəhətləri nəzərə alır və bunlarla əlaqədar xüsusi məsələləri işləyir.

Müasir şəraitdə xüsusi aktuallığa malik və ən mürəkkəb metodiki problemləri belə ümumiləşdirmək olar:

a) çoxproblemlili, müxtəlif miqyaslı və yaxın mövzuda səmərəli bibliografik informasiya mənbələrinin işlənməsi;

b) zəngin sənəd kütləsində çoxcəhətli retrospektiv bibliografik axtarışın təmin etmək; bibliografik proseslərin avtomatlaşdırılmasının və mexanikləşdirilməsinin ən yeni vasitələrinin və texnologiyasının tətbiq olunması əsasında bibliografik informasiyanın seçilmiş yayılması sisteminin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə nail olmaq;

v) müxtəlif məqsədli və oxucu istiqamətli bibliografik vasitələr üçün ədəbiyyatın keyfiyyətinə görə seçilməsində yararlı olan və elmi əsaslara malik məqalələrin işlənməsi. Bu zaman milli və bəşəri mədəni sərvətlərin əhatəliyinə diqqət artırmaq;

q) bibliografik informasiyanın milli oxucu şüuruna fəal təsir edən vasitələrinin zənginləşdirilməsi yollarını müəyyənləşdirmək;

d) sosial informasiya daşıyıcıları olan yeni sənəd növləri ilə aparılan bibliografik işin metodiki xüsusiyyətlərini mənimsəmək.

Bir çox metodiki problemlərin müvəffəqiyyətli həlli bibliografik proseslərin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, yeni mütərəqqi iş formalarının və üsulların müəyyənləşdirilməsi, mənimsənilməsi və tətbiqi ilə bağlıdır. Bu, başqa elmlərlə və informasiya fəaliyyəti sahələrilə (xüsusilə, eksperimental pedaqogika və psixologiya, kitabxanaşünaslıq və informatika ilə) əlaqələri möhkəmlətməyi və onların əldə etdikləri elmi və təcrübə nailiyyətləri daha fəallıqla mənimsəməyi tələb edir.

§ 3. Bibliografiya və bibliografiyaşünaslıq yaxın bilik və təcrübə fəaliyyət sahələri sistemində

Müasir şəraitdə bibliografiya və bibliografiyaşünaslığın bir sıra bilik və təcrübə fəaliyyət sahələrilə, xüsusilə, kitabxana işi və kitabxanaşünaslıqla, elmi-informasiya fəaliyyəti və informatika ilə, kitabçılıq işi və kitabşünaslıqla qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi bibliografiyaşünaslıqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə bilik və fəaliyyət sahələrinin qarşılıqlı münasibətlərinin əsas mahiyyətini təzə dərəcədə müəyyən etmək üçün onların bir-birilə məqayisəli təhlilini vermək lazımdır. Müqayisə olunan obyektlər iki sırada verilir:

Birinci sıra: bibliografik iş, kitabxana işi, elmi-texniki informasiya fəaliyyəti, kitabçılıq işi.

İkinci sıra: bibliografiyaşünaslıq, kitabxanaşünaslıq, informatika, kitabşünaslıq.

Deməli, əməli fəaliyyətlə elmi fəaliyyət sahələri ayrılıqda götürülür və təqdim olunan sıralar bir-birilə müqayisə oluna biləcək obyektləri birləşdirir. Bu, o deməkdir ki, birinci sıranın ünsürünü ikinci sıranın ünsürü ilə müqayisə etmək olmaz. Məsələn, bibliografik işin informatika ilə və ya kitabxana işinin kitabşünaslıqla müqayisəsi (qarşı-qarşıya qoyulması) istənilən nəticəni verməyəcək.

Lakin bununla belə sıraların əlaqədar obyektlərini bir-birindən təcrid etmək də olmaz. Ona görə ki, yaxın elmlər arasındakı münasibətlər birinci növbədə onların öyrənmə obyektləri, yə'ni əlaqədar əməli fəaliyyət sahələri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərlə müəyyən olunur. Bunu nəzərə alaraq elmi fənlər arasında aparılan müqayisələr bütün hallarda əlaqədar təcrübi fəaliyyət sahələrinin (məsələn, kitabxana işi ilə bibliografik fəaliyyətin) müqayisəsilə başlayır və ona əsaslanır.

a) Bibliografiya və kitabxana işi. Bibliografiyaşünaslıq və kitabxanaşünaslıq. Kitabxana sənədlərin mühafizəsi və istifadəsi sistemində meydana gələn ən qədim və bu günə qədər öz sosial roluna görə daha çox fərqlənən institutdur. Bibliografik fəaliyyət də demək olar ki, kitabxana işi ilə bir vaxtda (əsasən onun daxilində) baş vermiş və inkişaf etmişdir. Sonralar kitabxana bibliografik prosesin mühüm mərkəzi olur və bu mənada kitabxana və bibliografiya işinin sıx qarşılıqlı əlaqəsi şübhəsizdir və heç bir mübahisə doğurmur. Müasir dövrdə də kitabxana və bibliografiya işində, kitabxanaşünaslıq və bibliografiyaşünaslıqda inteqrasiya prosesi davam etməkdədir. «Kitabxana-bibliografiya xidməti», «Kitabxana-bibliografiya ehtiyatları», «Kitabxana-bibliografiya biliklərinin təbliği», «Kitabxana-bibliografiya proseslərinin avtomatlaşdırılması» və s. kimi termin birləşmələrindən daha geniş istifadə edilməsi də bundan irəli gəlir.

Lakin bibliografiya və kitabxana işi, bibliografiyaşünaslıq və kitabxanaşünaslıq münasibətlərinin ayrı-ayrı xüsusi cəhətləri arasında hamı tərəfindən qəbul olunmuş qəti sərhəd qoyulduğunu söyləmək olmaz. Bibliografiyanın bə'zi cəhətləri və kitabxana prosesində onların yeri haqqında fikir ayrılığı indi də mövcuddur.

Məsələn, kitabxanaçılıq fəaliyyətində bibliografiyanın yeri və ya bibliografik fəaliyyətin hansı hissəsi kitabxana işinin tərkibinə daxildir? Kitabxanaşünaslıq və bibliografiyaşünaslıq öz aralarında hansı münasibətlərə malikdirlər? Bu suallara həlölük lazımı cavab əldə olunmayıb. Bə'ziləri kitabxanaşünaslıq və bibliografiyaşünaslıq bir-birilə kəşif və qarşılıqlı tə'sirə malik olan bilik sahələri hesab edirlər. Lakin hansı nöqtədə kəşif-mələrinə dair birmə'nəli cavab yoxdur.

Kitabxanda hansı proseslərin öz mahiyyəti e'tibarilə bibliografik proses olması məsələsi də dəqiqləşdirilməyib. Məsələn, kitabxanaşünaslar kataloqlaşdırmanı da kitabxana işi prosesi hesab edirlər. Halbuki, o, bibliografiyalashdırma prosesinə məxsusdur və kitabxana kataloqları öz-özlüyündə bibliografik vəsaitin bir formasıdır.

Bibliografik fəaliyyətin təşkilatı baxımdan formalaşan bölmələrindən bəhs olunarkən qeyd edilmişdir ki, kitabxana bibliografiyasında da bibliografiyalashdırmadan və bibliografik xidmətdən ibarət olan iki proses var və onlar da mahiyyət e'tibarilə bibliografik olmaqla yanaşı, eyni zamanda bilavasitə kitabxana prosesləridir.

Əgər nəzərə alınarsa ki, kitabxanaşünaslıq kitabxana işi, bibliografiyaşünaslıq bibliografik fəaliyyət haqqında elmdir, onda obyektlərin (kitabxana işinin və bibliografik fəaliyyətin) yuxarıda qeyd olunan real qarşılıqlı münasibəti əlaqədar elmi fənlərin münasibətlərini də tə'yin edir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kitabxanaşünaslıq və bibliografiyaşünaslıq sadəcə olaraq qarşılıqlı və ya bir-birinə yaxın elmi fənlər olmayıb həm də bə'zi hallarda bir-birilə

uzlaşan elmi fənlərdir. Kitabxanaşünaslığın və bibliografiyaşünaslığın uzlaşması sayəsində əmələ gələn elmi biliyi bibliografik kitabxanaşünaslıq və kitabxana bibliografiyaşünaslığı adlandırmaq olar. Həmin elmi fənnin öyrənmə predmeti kitabxana bibliografiyasından ibarət olduğuna görə o, eyni dərəcədə həm kitabxanaşünaslığın, həm də bibliografiyaşünaslığın tərkibinə daxil olur. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, bibliografiyaşünaslığın tərkibində kitabxana bibliografiyası, onun səciyyəvi rolu, vəzifələri, təşkili metodikası bibliografik çərçivədə, başqa halda isə əksinə nəzərdən keçirilir.

Bəzi kitabxanaşünasların baxışlarında bütün bibliografiyanı kitabxana işinin tərkib hissəsi etmək ənənəsi hiss olunur. Bu düzgün deyil. Bibliografik fəaliyyət kitabxana işi hüdudundan kənar da mövcuddur. Kitabxana bibliografik informasiyanın yaradılması və tələbatçılara çatdırılması vasitələrindən biridir.

b) Bibliografiya və elmi-informasiya fəaliyyəti. Bibliografiyaşünaslıq və informatika. Elmi-informasiya fəaliyyəti nisbətən yaxın vaxtlarda müstəqillik əldə etmişdir. Elmi-köməkçi istiqamətə malik olan bu fəaliyyət elmin özünün daxili mexanizmi kimi meydana gəlmişdir. Bununla bərabər, həmin fəaliyyət ənənəvi kitabxana-bibliografiya vasitələrindən, onların formalarından və metodlarından kənar da müvəffəqiyyətlə inkişaf edə bilməzdi. Lakin bu fəaliyyət növlərinin qarşılıqlı münasibəti problemləri bir tərəfdən kitabxanaşünaslar və bibliografiyaşünaslar, digər tərəfdən informatiklər tərəfindən heç də eyni tərzdə şərh olunmurdu.

Məsələ bundadır ki, informatika elmi fənn kimi informasiya böhranı deyilən şəraitdə meydana gəlmiş və müasir elmi-texniki inkişaf mərhələsinə xas olan bir sıra xüsusiyyətlərə əsaslanır. O cümlədən, informatikanın inkişafında informasiya böhranının miqdar aspektləri, yəni çox böyük sənəd kütləsində və axınında ilkin istiqamətlənməni

çətinləşdirən elmi nəşrlər miqyasının kəskin şəkildə artımı mühüm rol oynamışdır. Bu cəhət informasiya proseslərini, o cümlədən kitabxana və bibliografiya proseslərini də mexanikləşdirməyi və avtomatlaşdırmağı tələb edirdi. Lakin nə kitabxanaşünaslar və nə də bibliografiyaşünaslar (onlarda tarixən humanitar istiqamətin təşəkkül tapması üzündən) həmin məsələlərlə ciddi məşğul olmamışlar. İnformatikanın nümayəndələri isə həmin problemləri kitabxana-bibliografiya problemləri kimi qəbul etməyə meyl göstərmirdilər və belə düşünürdülər ki, informatika kitabxana işi və bibliografik fəaliyyətlə bağlı olmayan yeni bir məsələ ilə məşğuldur. Qarşılıqlı anlaşılmaqlığın dərhal baş verməsinin, informasiya xidmətində «ənənəvi» və «qeyri-ənənəvi» vasitələrin və metodların, kəmiyyət və keyfiyyət məsələlərinin bir-birinə qarşı qoyulmasının əsas səbəbi də bundan irəli gəlirdi.

İndi vəziyyət dəyişmişdir. Belə ki, informasiya xidməti təcrübəsinin dərinədən nəzəri şərhə və onun əsas məhiyyətinin hərtərəfli dərk edilməsi mövqelərin yaxınlaşmasına, nəzərdən keçirilən sahələrdəki ümumi və səciyyəvi cəhətlərin bir qədər razılaşdırılmış şəkildə işlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Lakin hələ bu gün də fikir ayrılığı mövcuddur.

Hər üç fəaliyyət sahəsinə məxsus olan səciyyəvi cəhətlər üzərində dayanmaq lazım gəlir.

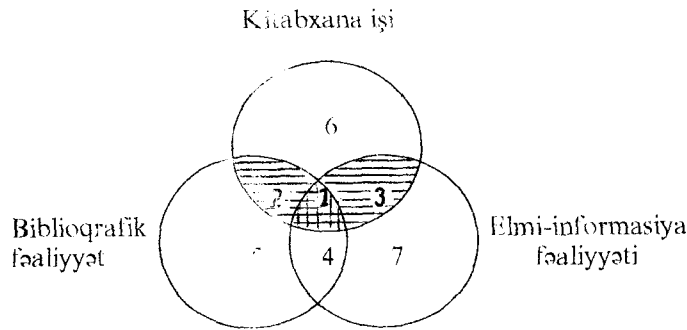
Kitabxana və bibliografiya işi, kitabxanaşünaslıq və bibliografiyaşünaslıq hazır bilik mənbələrinin tarixən müəyyən olmuş sənəd formalarına əsaslanır və ən müxtəlif sosial məqsədlərlə onlardan istifadə edilməsini asanlaşdırmaq problemləri ilə məşğul olurlar. Onlar informasiya kommunikasiyasının bütün sistemini optimallaşdırmaq vəzifəsini qarşılıqlarına qoymur və sənəddə olmayan informasiyanın hərəkəti problemi ilə maraqlanmırlar.

Elmi-informasiya fəaliyyəti və informatika yalnız elmi-informasiya kommunikasiyasını bütövlükdə götür-

məklə, bütün səviyyələrdə və formalarda (o cümlədən, kitabxana-bibliografiya səviyyələrində) nəzərdən keçirir. Burada son məqsəd bütün elmi kommunikasiya sistemini maksimum optimallaşdırmaqdan, onu müasir elmin tələblərinə uyğun səviyyəyə çatdırmaqdan ibarətdir.

Kitabxana-bibliografiya və elmi-informasiya fəaliyyətlərinin və onlara uyğun elmlərin obyektlərindəki və məqsədlərindəki müəyyən uyğunluq və fərqli cəhətlər məhz bundan ibarətdir.

Bibliografik fəaliyyətin, kitabxana işinin və elmi-informasiya fəaliyyətinin əmələ gətirdikləri xüsusi sistem çərçivəsində onların arasındakı münasibətlər aşağıdakı sxemdə (şək.13) təqdim olunur:

Şəkil 13. Bibliografik fəaliyyət, kitabxana işi və elmi-informasiya fəaliyyətinin qarşılıqlı münasibətləri

Sxemdən məlum olur ki, nəzərdən keçirilən üç əsas ünsürdən ibarət sistem (üçlükdə) tam uyğunluq (1) sahəsinə, hər bir ünsürün ayrılıqda digər iki ünsürlə birləşdiyi uyğunluq sahəsinə (2,3,4) və nəhayət, müstəqil, daha doğrusu hər bir ünsürü başqa iki ünsürdən fərqləndirən sahələrə (5,6,7) malikdir.

Şəkildə ayrılmış yeddi sahənin real mənasını qısa şəkildə belə izah etmək olar:

- sahə 1 - kitabxanada alim və mütəxəssislərə peşə tələbatlarına və sorğularına uyğun elmi-informasiya və bibliografiya xidməti göstərilməsi;

- sahə 2 - kitabxanada oxucuların müxtəlif (xüsusən elmi olmayan) tələbat və sorğularının bibliografik təminatı;

- sahə 3 - kitabxanada alim və mütəxəssislərin informasiya mənbələri ilə (sənədlərlə) bilavasitə (qeyri-bibliografik) təmin olunması və onlara faktiki xidmətin göstərilməsi;

- sahə 4 - kitabxanadan kənarında alim və mütəxəssislərə peşə tələbatlarına görə elmi-informasiya və bibliografiya xidməti göstərilməsi;

- sahə 5 - müxtəlif (xüsusən elmi olmayan) sənəd tələbatı və sorğularının kitabxanadan kənar bibliografik təminatı;

- sahə 6 - müxtəlif oxucu qruplarına ümumi kitabxana (bilavasitə) xidməti göstərmək;

- sahə 7 - alim və mütəxəssislərin kitabxanadan kənar qeyri-bibliografik (faktiki) informasiya təminatı.

Nəzərdən keçirilən münasibətlərin səciyyəvi xüsusiyyəti bununla bitmir. Burada bibliografiyanın məşğul olduğu məsələlərin artıq bizə məlum olan ümumi xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. Bibliografiyanın fəaliyyət sahəsi kimi müstəqilliyi əsas e'tibarilə onun sosial funksiyaları (axtarış, kommunikasiya və qiymətləndirmə) səviyyəsində özünü göstərir. Bu funksiyalar isə bibliografik iş aparən müəssisələrdə həyata keçirilir. Beləliklə, kitabxana işi və elmi-informasiya fəaliyyəti bibliografiyanın öz əsas ictimai funksiyalarını həyata keçirdiyi kanallardandır. Kitabxana və elmi-informasiya orqanları öz tələbatçıları bilik mənbələrinə dair bibliografik informasiya ilə təmin edir.

Bibliografiya, kitabxana və elmi-informasiya fəaliyyətləri vahid bir sistemdə özlərinə məxsus həm ümumi, həm də səciyyəvi xüsusiyyətə malik vəzifə və funksiyaları həyata

keçirir. Belə qarşılıqlı münasibət uyğun elmi fənnlər - bibliografiyaşünaslıq, kitabxanaşünaslıq və informatika səviyyəsində də qüvvədə qalır.

v) Bibliografiya və kitabçılıq işi. Bibliografiyaşünaslıq və kitabşünaslıq. Bibliografik fikir tarixində bibliografiya və kitabşünaslığın qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi xüsusi yer tutur. Bibliografiyaya kitabşünaslıq elmi fənninin bir hissəsi kimi baxılması fikrinə XVIII əsrin axırı, XIX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropanın ilk bibliografiya nəzəriyyəçiləri olan M.D. İsin, J.F.Nedel Roşelin, Q.Qrequarın, A.Q.Kamyünün, F.A.Ebertin və başqalarının əsərlərində təsadüf edilir. Bu fikir Rusiyada da uzun müddət müdafiə olunmuşdur.

Son zamanlar kitabşünaslıq elmi yeni metodoloji və faktiki əsaslarla inkişaf edir. Kitabşünaslığın bibliografiya ilə qarşılıqlı münasibəti yenə də müzakirə obyektinə olaraq qalır. Müasir kitabşünasların bir çox nümayəndələri belə hesab edirlər ki, bibliografiya (təcrübi bibliografik fəaliyyət) kitabçılıq işinin, bibliografiyaşünaslıq isə kitabçılıq işi haqqında kompleks elm olan kitabşünaslığın bir hissəsidir. Əgər bibliografik fəaliyyətin obyektinə yalnız çap əsərlərindən («kitab-oxucu» sistemindən) ibarət olsaydı, onda bu cür fikri qanunauyğun hesab etmək olardı. Lakin artıq məlumdur ki, çap əsərləri ilə bərabər informasiya mənbələrinin başqa formaları da («sənəd-tələbatçı sistemi») bibliografik fəaliyyətin obyektidir. Deməli, bibliografik fəaliyyətin obyektinin miqyası xeyli genişləniş və onun kitabşünaslıq elminin tərkib hissəsi olması fikrinin elmi əsası yoxdur. Beləliklə, bibliografiya və bibliografiyaşünaslıq, kitabçılıq işi və kitabşünaslıq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəyə malik olsalar da, xüsusi öyrənmə obyektinə və predmetinə olan müstəqil bilik və fəaliyyət sahələridir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, bibliografiya, kitabxana, elmi-informasiya, kitab nəşri və kitab ticarəti fəaliyyətləri, həmçinin

bibliografiyaşünaslıq, kitabxanaşünaslıq, informatika və kitabşünaslıq birlikdə xüsusi bir sistem əmələ gətirir. Bu sistemin inkişafında isə ana xətt paralelizmi və idarə mənsubiyyətinə görə dağınıqlığı aradan qaldırmaq, ayrılıqda götürülmüş hər bir ünsürün son məqsədlərinə görə ümumiliyini və müstəqilliyini, vəzifə funksiyalarının səciyyəviliyini əsaslandırmaq yolunda qüvvələri birləşdirməkdən ibarətdir.

Əməli kitabxana-bibliografiya, elmi-informasiya, nəşriyyat-kitab ticarəti fəaliyyətlərində və onlarla əlaqədar olan elmi fənnlərdə inteqrasiya prosesi vacibdir və belə prinsip onların daha da inkişaf etdiyinə təminat və təkmilləşdirilməsinin əsasıdır.

IV BÖLMƏ

BİBLİOQRAFİK FƏALİYYƏTİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

§ 1. Biblioqrafik fəaliyyətin tarixi ən'ənləri

Biblioqrafik fəaliyyət çox böyük bir tarixi inkişaf dövrü keçərək müşahidə etdiyimiz indiki səviyyəyə gəlib çatmışdır. Sənəd kommunikasiyaları sistemində biblioqrafiyanın bir vasitəçi kimi səciyyəvi xüsusiyyətini daha aydın dərk etmək üçün onun tarixən əmələ gəlməsi və inkişaf ən'ənləri haqqında da müəyyən təsəvvürə malik olmaq lazımdır.

Biblioqrafiyanın əsl inkişafı kitab çapının meydana gəlməsi və yayılmasından sonra başlanmışdır. Lakin bütün başqa hadisələr kimi, biblioqrafiya da birdən-birə, boş yerdə baş verməmişdir. Onun kökləri çox qədim dövrə gedib çıxır. Məs., ilk rüseymləri hətta antik dövrün kitabxanaları ilə əlaqədardır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, sənədlər «səpələnmə» xüsusiyyətinə malikdirlər. Lakin işi elə təsəvvir etmək olmaz ki, onlar kortəbii səpələnilir və payız xəzəli kimi istənilən səmtə aparılır. Əslində sənədlərin səpələnməsi müəyyən məkan nöqtəsində onların toplanması deməkdir. Bu da təbii, ona görə ki, sənədlər xeyli artdıqdan sonra onları müəyyən bir yerdə yığmaq, qoruyub saxlamaq və ictimai istifadəsini təmin etmək lazım gəlirdi. Sənəd kommunikasiyaları sistemində tarixən ilkin ictimai institut olan qədim kitabxanalar məhz belə yaranmışdır. Yer üzərində ilk kitabxanaların yaradılması prosesi ilk dəfə yeni eradan əvvəl III minillikdə Qədim Şumerdə baş vermişdir.

Şumer çarlığının kitabxanaçıları gil yazılı mətnlə olan cədvəlləri böyük bağlı qutularda və ya zənbillərdə saxlayırdılar. Belə kitabxanaların «fondu» getdikcə böyüyürdü və Qədim Şumer kitabxanaçıları fondan istifadəni

asanlaşdırmaq üçün hər bir qutunu və ya zənbili, onlarda saxlanılan materialların siyahısını əks etdirən xüsusi cədvəllə təchiz edirdilər. Əslində bu siyahılar kitabxanalarda olan sənədlərin tərkibi və məzmunu üzrə istiqamətlənməyi və onların axtarışını asanlaşdıran ilk kitabxana kataloqları idi.

Beləliklə, adı mə'lum olmayan həmin Şumer kitabxanaçısı öz kitabxanasında toplanmış qutuları və zənbilləri üçün tərtib etdiyi xüsusi cədvəl-göstəricilərlə kataloq formalı biblioqrafik informasiyanın əsasını qoymuşdur.

Sonralar belə kataloqlar qədim kitab saxlayıcılarının ən'ənəvi biblioqrafik informasiya mənbəyinə çevirilir. Məsələn, Ninevidə fəaliyyət göstərmiş və Assuriya çarı Aşşurbannipala məxsus olduğu dövrdə (yeni eradan əvvəl VI əsrdə) daha çox inkişaf etmiş kitabxananın da kataloqu bizə mə'lumdur. Bu, o dövrə məxsus bütün bilik sahələri üzrə, o cümlədən, qrammatikaya, tarixə, hüquqa, təbiət haqqında elmə, coğrafiyaya, riyaziyyata, dinə aid on minlərlə nüsxədən (əsas e'tibarilə gil cədvəllərdən) ibarət fonda malik olan ən böyük kitabxana idi. Miqyasına görə dövrünün bütün başqa kitabxanalarını geridə qoyan bu kitabxana Aşşurbannipalın çox səliqə ilə işlənmiş xüsusi saray binasında yerləşirdi. Kitabxananın sistemli kataloqu orada işləyən böyük alimlər və mirzələr qrupu tərəfindən yaradılmışdır.

Belə bir fakt da maraqlıdır. Qədim Misirin Edfü şəhərində «Papyrus evi» adlanan kitabxana olmuşdur. Kitabxananın yerləşdiyi binanın daş divarlarından birində onun kataloqunun izi müəyyən edilmişdir. İki hissədən ibarət olan bu kataloq kitabxanada saxlanılan sənədlərin özünə-məxsus dəqiqliklə sistemləşdirilmiş siyahısını əks etdirir (birinci hissə 12, ikinci hissə isə 22 qutunun məzmununu açıq).

Ellenizm dövründə Misirin ən böyük kitabxanası məşhur İskəndəriyyə kitabxanası hesab olunur və özünün ən yetkin dövründə onun fondu bir çox dillərdə olan

milyona yaxın sənədə malik idi. Yeni eradan əvvəl III əsrdə İskəndəriyyə kitabxanasının baş kitabxanaçısı və şair Kallimax çox böyük və geniş əhatəli ədəbi-tarixi və biblioqrafik bir əsər yaratmışdır. Əsər «Bütün bilik sahələrinin məşhur adamlarının (və onların yazdıqlarının) cədvəli» («Таблица тех, кто прославился во всех областях знания (и того, что они написали)») adlanır. Cədvəl (13, s.24) bir tərəfdən İskəndəriyyə kitabxanası fondunun təxminən səkkizdə bir hissəsini əks etdirən sistemli kataloq, digər tərəfdən Kallimaxa məlum olan o dövr məşhur yunan ədəbiyyatını bütünlüklə əks etdirən biblioqrafik əsər kimi diqqəti cəlb edir.

Kallimaxın bu əsəri (cədvəli) biblioqrafik informasiyanın inkişafının demək olar ki, iki əsas istiqamətini özündə birləşdirir: birincisi, kataloq (müəyyən kitabxana fondu ilə əlaqədar biblioqrafik informasiya) və ikincisi, sənədləri saxlanma yerlərindən asılı olmayaraq əks etdirən biblioqrafik informasiya.

Qədim Romada daha bir ədəbi yazı janrı meydana gəlir və onlar da bəzi biblioqrafik əlamətləri əks etdirirdilər. Söhbət görkəmli adamların həyat və yaradıcılığından bəhs edən məcmuələrdən gedir. Belə məcmuələr çox vaxt «Məşhur cəngavərlər haqqında» («О знаменитых мужах») adlanırdı. Orta əsrlərdə bu cür ədəbi janrlar Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda da geniş yayılmışdır. Məsələn, ərəb filoloqu, coğrafiyaşünası və tarixçisi mənşəcə Kiçik Asiyalı yunan Yaqut ibn Abdullah ər-Rumi əl-Həməvinin (1179-1229) «Mücam əl-üdəbə» («Yazıçıların əlifba üzrə siyahısı») (1218) əsəri belələrimizdir. Burada 1100 elm və mədəniyyət xadimlərinin, o cümlədən azərbaycanlı alimlərdən Məkki ibn-Əhməd əl-Bərdai, Əbdül-Əziz ibn-Əl-Həsən əl-Bərdai, Səid ibn-Əmuri əl-Əzdi, Yəhya ibn-Səlam ibn-Əl-Hüseyn Əl-Xətib Əl-Xəskəfi, Xətib Təbrizi və başqalarının həyat və fəaliyyətindən bəhs olunur. Bu silsiləyə Azərbaycanda məşhur olan təzkirələri də aid etmək lazımdır.

Qədim zamanlarda görkəmli adamların öz əsərlərinin biblioqrafiyalaşdırılması faktına təsadüf edilir. Məsələn, Siseran və antik dövrün məşhur həkimi Qalen öz əsərlərinin belə siyahısını tərtib etmişlər.

Antik aləmin süqutu ilə onun yaratdığı kitab mədəniyyəti də məhv olur. Sənəd kommunikasiyaları sistemi əslində özünün əvvəlki vəziyyətinə qayıdır. Artıq XII əsrdə Avropada Universitetlər meydana gəlir və onların yanında kitabxanalar yaranır və bu kitabxanalarda kitablar təsvir olunur, kataloqlar yaradılır və yaxşı, yəni səhvi olmayan mətnlərin siyahısı tərtib edilirdi. Şəhərlərdə kitab üzü köçürənlərin xüsusi ə'malatxanaları əmələ gəlir. Orta əsrlərin axırlarında Avropada əlyazma kitablarının sayı qədim dövrlə müqayisədə xeyli çoxalır. Lakin, Avropa sənəd kommunikasiyaları sisteminin taleyində əsil dönüş elmin və incəsənətin tərəqqisinə təsir göstərən, biliyin inkişafında geniş vərəsəlik ən'ənəsini əmələ gətirən intibah dövrünün başlanması ilə bir vaxta düşən kitab çapının kəşfindən sonra baş verir. Sənədləşdirilmiş insan biliyinin, xüsusilə antik dünya mədəniyyətinin inkişafının ümumi yekununu əks etdirən ikinci istiqamətli iri biblioqrafik əsərlərə tələbat yaranır.

Bu baxımdan İsveçrə alimi və bibliografı Konrad Qesner (1516-1565) tərəfindən tərtib olunmuş «Ümumi kitabxana» («Всеобщая библиотека») (1545-1555) adlı çox böyük biblioqrafik əsər diqqətəlayiqdir. Qesner öz qarşısına latın, yunan və qədim yəhudi dillərində olan çap kitablarını və əlyazmalarını, yəni əslində bütün mövcud kitabları (o dövrə qədər onda doqquz əlyazmasından ibarət olan) qeydə almaq kimi möhtəşəm vəzifə qoymuşdur. Mövcud hesablamalara görə Qesner öz əsərində dünya əlyazmaları və çap kitabları ehtiyatlarının 20%-ə qədərini qeydə almışdır. Bu, ilk baxışda az görünsə də o dövr üçün çox böyük bir iş idi. Sonralar heç bir universal biblioqrafik

əsərdə (fərdi və ya kollektiv müəllifli) materialın bu qədər yüksək faizini çatdırmaq mümkün olmamışdır.

Təxminən həmin vaxtda Avropada bibliografik informasiyanın yaradılması və yayılmasının mühüm vasitəsinə çevrilən daha bir ictimai institut - kitab ticarəti müəssisələri meydana gəlir.

Kitabın kütləvi istehsalı və onların keçmişə nisbətən daha çox istifadə mümkünlüyü tələbatçılar dairəsini xeyli genişləndirir. Oxucular təkcə bu və ya digər kitabxanada olan kitablarla deyil, ümumiyyətlə hansı kitabların mövcud olması ilə və onları öz şəxsi istifadəsi üçün necə əldə etmək məsələsilə də maraqlanmağa başlayırlar. Digər tərəfdən, mətbəə sahibləri öz əməklərinin məhsulundan tez və əhəmiyyətli gəlir əldə etməyə çalışırlar. Ona görə də onlar nəşr etdikləri əsərlər haqqında e'lan plakatları çap etdirirdilər. Bu plakatların köməyiylə kitab ticarətçiləri şəhər əhalisini və şəhərə gələnləri kitablarla tanış edirdilər. Xüsusi kitab yarmarkaları meydana gəlir. Bunlardan Frankfurt-na-Mayne və Leypsikdəki yaz və payız yarmarkaları daha əhəmiyyətli olmuşdur. Yarmarkalarda mətbəələr öz məhsullarını həmin plakatlar vasitəsilə yayırdılar. Bu plakatlar bəzən kataloq formasında çap edilirdi. Məsələn, 1564-cü ildə Frankfurt payız yarmarkasında ilk dəfə olaraq yarmarkada satılmaq üçün qoyulmuş bütün kitabları əks etdirən ümumi-toplu kataloq çap olunur. Sonralar belə yarmarka kataloqları ardıcıl nəşr edilməyə başlayır. Müasir baxımdan bu kataloqların tərtibi metodikası qənaətbəxş olmasa da onlar bibliografiya tarixində mühüm yer tuturlar. Belə ki, ilk dəfə onlar oxucular arasında kitabın yayılmasına bibliografik təsir vasitəsi rolunu oynayır. Belə kataloqlarla dünya kitab ticarəti bibliografiyasının əsası qoyulur.

Kitab çapının genişlənməsi, kitabların və çap əsərlərinin digər növlərinin durmadan artması bibliografik işin genişlənməsinə səbəb olur, müxtəlif növ bibliografik infor-

masiya mənbələri meydana gəlir. Milli cari, retrospektiv, həmçinin, sahəvi və tövsiyə bibliografik vəsaitlər çap edilir.

Ümumiyyətlə, bibliografik fəaliyyət uzun və müəkkəb bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. İstehsalın inkişafı, elmi-texniki yüksəliş, mədəniyyətin yayılması - bütün bunlar bibliografiyanın qarşısında yeni-yeni vəzifələr qoymuş, bibliografik işin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsinə, onun məzmununun və məqsəd istiqamətinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

§ 2. Bibliografiya müasir mərhələdə

İctimai həyatın müasir inkişaf səviyyəsi, orada gedən çox dərin dəyişikliklər, ümumiyyətlə, informasiya sisteminin, o cümlədən də bibliografik informasiyanın qarşısında yeni ciddi tələblər qoyur. Bu, bibliografik informasiya tələbatçılarının fəallaşması və bu tələbatlarda milli-mə'nəvi istiqamətlərin formalaşması, həmçinin bəşəri mə'nəvi dəyərlərə yiyələnmək zərurətilə də bağlıdır. Bibliografik fəaliyyətin müasir təşkili prosesində demokratik prinsiplər əsas tutularaq tələbatçıların bibliografik informasiya tələbatlarının təminatında hər cür ideologiya məhdudiyyətinə son qoyulmuşdur.

Müasir bibliografik fəaliyyətin inkişafında kitab palatası, kitabxanalar və elmi-informasiya orqanları mühüm rol oynayır. Azərbaycanda bibliografik fəaliyyətin əsas mərkəzləri müəyyənləşdirilərkən onları ümumi və xüsusi bibliografik fəaliyyət sahələrinə görə fərqləndirmək olar.

Azərbaycanda **ümumi bibliografiyanın** əsas mərkəzi Respublika Dövlət Kitab Palatası hesab olunur (7, s.6-18). 1925-ci ildən fəaliyyət göstərən Kitab Palatasının əsas funksiyaları respublika çap əsərlərinin toxunulmaz arxivini yaratmaqdan, onların dövlət qeydini aparmaqdan, haqqında ardıcıl cari bibliografik informasiya verməkdən, əlaqədar təşkilatlara, elmi idarələrə və ayrı-ayrı tədqiqatçılara bib-

liqrafik xidmət göstərməkdən, Azərbaycan mətbuatı haqqında statistik məlumatı hazırlayıb dərc etməkdən ibarətdir. Palata funksiyalarını həyata keçirərkən nəzarət nüsxələrinə əsaslanır.

Kitab Palatasının ümumi bibliqrafik fəaliyyətinin əsas məhsulu «Azərbaycan mətbuat salnaməsi»ndən, «Birlik Azərbaycan kitabı»ndan və həmçinin çap kartoçkalarından ibarətdir. «Azərbaycan mətbuat salnaməsi»nin əsası 1926-cı ildən qoyulub. Belə ki, Palata 1926-cı ildən «Kitab salnaməsi»ni, 1938-ci ildən «Jurnal məqalələri salnaməsi»ni və «Qəzet məqalələri salnaməsi»ni çap etdirir. 1960-cı ildən isə bu üç bibliqrafik jurnal birləşdirilir və «Azərbaycan mətbuat salnaməsi» adı ilə ayda bir dəfə nəşr edilir və Azərbaycan ərazisində çıxan yeni kitablar və məqalələr haqqında ardıcıl cari bibliqrafik informasiya vermək vəzifəsini yerinə yetirir.

Respublika Dövlət Kitab Palatası repertuar xarakterli bibliqrafik göstəricilərin hazırlanmasında və nəşrində yaxından iştirak edir. Məsələn, indiyə qədər I cildi və II cildinin birinci kitabının çap olunduğu (1963 və 1982) «Azərbaycan kitabı» adlı mühüm bibliqrafik əsərin yaranması və çapı əsasən onun fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Palata 1950-ci ildən Azərbaycanda çıxan kitablara dair çap kartoçkaları buraxır və bu da respublikanın kitabxanalarında kataloqlaşdırma işinin mərkəzləşdirilməsində müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, Respublika Dövlət Kitab Palatası Azərbaycanda ümumi bibliqrafik fəaliyyətin mərkəzi kimi bibliqrafik informasiyanın iki əsas icimai funksiyasının (axtarış və kommunikativ) əməli olaraq həyata keçirilməsinə təsir göstərən bibliqrafik mənbələrin yaradılması və tələbatçılara çatdırılması ilə məşğuldur.

Azərbaycanda ümumi bibliqrafik fəaliyyətdə M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanası və Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanası da iştirak edir. Məsələn, Respublika

Dövlət Kitab Palatası «Azərbaycan kitabı» göstəricisini M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanası ilə demək olar ki, şərikli yaradır. Akademiyanın Mərkəzi Elmi Kitabxanasının Azərbaycan dövrü mətbuatının ümumi retrospektiv bibliqrafik göstəricilərinin yaradılmasında müəyyən rolu var.

Xüsusi bibliqrafiya ilə, o cümlədən, elmin, texnikanın, idarəetmənin, istehsalın bibliqrafik təminatı ilə müxtəlif sistemlərin, idarələrin elmi kitabxanaları və əlaqədar informasiya orqanları məşğul olur. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxanası, Respublika Elmi-Texniki Kitabxanası, Respublika Elmi Tibb Kitabxanası, Respublika Elmi Kənd Təsərrüfatı Kitabxanası, Azərbaycan sənaye informasiya və təbliğat mərkəzi (1988-ci ildən belə adlanır) və başqaları sahəvi cari elmi-köməkçi bibliqrafik göstəricilərin yaradılmasında yaxından iştirak edir və mütəxəssislərin yeni ədəbiyyat və elmi-texniki sənədlərə olan informasiya tələbatlarının lazımi dolğunluqla və operativ şəkildə təmin olunmasına ciddi səy göstərirlər. Adları çəkilən kitabxanalar əlaqədar sahələr üzrə keçmiş ədəbiyyatı əks etdirən retrospektiv bibliqrafik göstəricilərin də yaradılmasında iştirak edirlər.

Xüsusi bibliqrafiyanın bir sahəsi olan tövsiyə bibliqrafiyasının təşkilində və inkişafında M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanası, F.B.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, iri kütləvi kitabxanalar və b. yaxından iştirak edirlər. M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanası həm də Respublika Mədəniyyət Nazirliyi sistemindəki kitabxanaların tövsiyə bibliqrafik fəaliyyətlərinə metodiki rəhbərlik funksiyasını həyata keçirir.

Bibliqrafiya elmi-texniki tərəqqiyə xidmətdə. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi, elmi-texniki inkişafının əsası olan elmi-texniki tərəqqinin hərtərəfli bibliqrafik təminatı müasir bibliqrafik fəaliyyətin ən mühüm istiqamətlərindən biridir. (1, s.3-8). Bu işdə alimlərə və mütəxəssislərə yeni

çıxan elmi, istehsalat və texniki informasiya mənbələri haqqında cari bibliografik informasiya verilməsi mühüm rol oynayır. Elmi-köməkçi bibliografiyanın inkişafı tarixində cari bibliografik informasiyanın müxtəlif səviyyələri formalaşmışdır. Bibliografiyalaşdırma obyektlərinin məzmunlarının müxtəlif dərinliklə açılmasını, təhlilini və ümumiləşdirilməsini səviyyələndirən üç səviyyə üzərində dayanmaq lazımdır.

Cari elmi-köməkçi bibliografik informasiyanın **birinci əsas səviyyəsi signal nəşrlərindən** ibarətdir. Belə nəşrlərin məqsədi tələbatçılara onları maraqlandıran sahələrə, problemlərə və mövzulara dair bütün yeni ədəbiyyat haqqında operativ məlumat verməkdir. Signal nəşrlərinin iki növü var. Birinci növə əlaqədar sahələr və problemlər üzrə yeni dünya ədəbiyyatını tam dolğunluqla əhatə edən ənənəvi cari bibliografik göstəricilər daxildir. Bunlar bir qayda olaraq, ayda bir dəfə buraxılır. Bibliografik təsvirlər bəzi hallarda qısa məlumat annotasiyaları ilə tamamlanır. Signal nəşrlərinin ikinci növü keçmiş İttifaqda 1974-cü ildə meydana gəlir və məqsədi tələbatçıları xarici jurnallarda dərc olunmuş ən yeni məqalələrdən xəbərdar etməkdir. Belə xəbərdarlıq və ya informasiya elmi kitabxanaların və informasiya orqanlarının fondlarına daxil olan jurnalların mündəricatlarının surətinin çıxarılıb (tərcümə olunmaqla) tələbatçılara göndərilməsilə həyata keçirilir. Bu sahədə Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxanasının fəaliyyəti diqqətə layiqdir.

Cari bibliografik informasiya sisteminin **ikinci səviyyəsinə referativ nəşrlər** daxildir. Bu səviyyənin də iki növü formalaşmışdır: 1) referativ jurnallar; 2) ekspress-informasiya nəşrləri. Bunların hər ikisi keçmiş İttifaqın Elmi və Texniki İnformasiya İnstitutu (1953-cü ildən) tərəfindən buraxılırdı. Referativ jurnallarla ekspress-informasiya nəşrləri ədəbiyyat əhatəliklərinə və verilən referatların məzmun dərinliyinə görə fərqlənirlər. Belə ki, referativ jurnallar yerli

və xarici elmi ədəbiyyat axınına daha dolğun əhatə edirlər. Ekspress-informasiya nəşrlərində isə dünya elmi ədəbiyyatı seçilməklə qeydə alınır və onlara daha geniş məzmunlu referat yazılır.

Sistemin **üçüncü səviyyəsi icmal tipli informasiya nəşrlərindən** ibarətdir. Belə nəşrlərdə elmin və texnikanın bütün sahələrinin nailiyyətləri, əsas istiqamətləri və inkişaf ənənələri haqqında məlumatlar ümumiləşdirilir və sistemləşdirilir. Bibliografik xülasələr üçün məqalələr referativ jurnalların son 3 illik nəşrlərindən, mühüm kitabxanaların və elmi-informasiya orqanlarının fondlarında toplanmış sənədlərdən götürülür. Referatların və xülasələrin yazılması hərtərəfli və dərin ixtisas hazırlığı tələb edir. Ona görə də ikinci və üçüncü səviyyəli bibliografik informasiya nəşrləri əlaqədar elmi-informasiya orqanları tərəfindən hazırlanır və çap edilir.

Tövsiyə bibliografiyası. Bibliografiyanın ictimai istiqamətinə görə ikinci sahəsi olan xüsusi bibliografiyanın bir bölməsi tövsiyə bibliografiyasıdır. Bibliografiyaşünaslıqda tövsiyə bibliografiyası ilə əlaqədar iki mövqə diqqəti cəlb edir.

Birinci mövqeyə görə tövsiyə bibliografiyası ümumi və qeyri-peşə maraqları ilə məhdudlaşdırılır və beləliklə o, elmi bilikləri yalnız ümumi şəxsi təhsil məqsədi ilə kütləviləşdirən bir sahə hesab edilir. Bəzən «tövsiyə bibliografiyası» termini «elmi-kütləvi bibliografiya» termini ilə əvəz olunurdu. Məsələn, rus bibliografiyaşünaslarından A.İ. Barsuk 1975 və 1977-ci illərdə formalaşdırdığı bibliografiyanın növ təsnifatına dair konsepsiyasında «Elmi-kütləvi bibliografiya» terminini işlədir və onu bibliografiyanın xüsusi bir növü kimi qiymətləndirir.

İkinci mövqədə duranlar isə tövsiyə bibliografiyasının hədudunu bibliografiyalaşdırma obyektlərini geniş dairəsi və onların müxtəlif məqarlarla qiymətləndirilməsi vəzifəsi ilə əlaqələndirirlər. Belə olan halda tövsiyə bibliografiyası

xeyli dərəcədə konkret xidmət sahələrinə malik olan xüsusi bibliografiya anlayışına uyğun gəlir və onun bütün əlaqədar bölmələrini özündə birləşdirir. Buraya peşə-istehsalat, şəxsi təhsil, tədris işləri, elmi-tədqiqat sahələri daxildir və onların hər birinə kömək etmək məqsədi güdən bibliografik informasiya mənbələri yaradıla bilər.

Tövsiyə bibliografiyası milli mədəni-əxlaqi tərbiyə, ümumi və peşə təhsili, şəxsi təhsil məqsədilə kütləvi mütləqi idarə edən, hərtərəfli inkişaf etmiş, yüksək intellektuala malik insanın yetişdirilməsinə təsir göstərən bir vasitə hesab edilir.

Təhsil işinə kömək edən tövsiyə bibliografik vasitələrinin məqsədi fasiləsiz ümumi və peşə təhsilinə, o cümlədən kütləvi peşə kadrlarının ixtisasartırmalarına təsir etməkdir. Belə vasitələrdən təbliğat, tərbiyə, pedaqoji işləri aparənlər da istifadə edə bilərlər. Bu halda tövsiyə bibliografik informasiya pedaqoji ustalığın artmasını, öz tələbatçıların ixtisas biliklərinin və ümumi dünya-görüşlərinin genişlənməsini və dərinləşməsinə təmin edir.

Tövsiyə bibliografiyasının ən mühüm vəzifələrindən biri şəxsiyyətin hərtərəfli inkişalına məqsədyönlü təsir etməkdən ibarətdir. Bu vəzifəyə o, elmin, istehsalın və incəsənətin müxtəlif sahələri üzrə ən yaxşı ədəbiyyatın təbliği ilə nail olur.

Kitabxanaların tövsiyə bibliografik fəaliyyətində üç istiqaməti fərqləndirmək olar: fərdi mütləqiyyəyə rəhbərlik; kitabxana fondunun və onun soraq-bibliografiya aparatının formalaşdırılmasında köməklik; bibliografik informasiya verilməsi və soraq-bibliografiya xidmətinin gedişində əsas vasitələrdən biri olmaq.

Azərbaycanda tövsiyə bibliografik fəaliyyətin ən mühüm mərkəzi M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanası hesab olunur. Bu kitabxana tövsiyə bibliografik informasiya mənbələrinin yaradılmasında və tələbatçılara çatdırılmasında mühüm rol oynayır və həm də Azərbaycan

Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi sistemindəki kitabxanaların tövsiyə bibliografik işlərinə metodiki rəhbərlik funksiyasını yerinə yetirir.

Tövsiyə bibliografik fəaliyyətin mərkəzləri sırasında F.B.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanasının, C.Cabbarlı adına Respublika Gənələr Kitabxanasının adlarını da qeyd etmək lazımdır. F.B.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası uşaq və məktəb kitabxanalarının bibliografik fəaliyyətlərinin metodiki mərkəzi rolunu oynayır.

Respublikanın bəzi mühüm kütləvi kitabxanaları, o cümlədən Bakı Mərkəzi Şəhər Kitabxanası, M.Ə.Sabir adına Kitabxana, M.Qorki adına Respublika Səyyar Fondu və başqaları da tövsiyə bibliografiyası ilə məşğul olurlar. Onlar əsasən kiçik həcmli, mütləqi planı xarakterli vasitələr tərtib edib əlaqədar oxuculara çatdırırlar.

§ 3. Bibliografiyaşünaslıq sahəsində elmi-tədqiqat işləri

Bibliografik fəaliyyətin ayrı-ayrı sahələrinin nəzəri, tarixi, təşkili və idarə olunması, metodiki baxımdan öyrənilməsi, bu istiqamətlərdə elmi və nəzəri ümumiləşmə verilməsi, öz obyekt haqqında yetkin elmi fənnin formalaşdırılması bibliografiyaşünaslıq elminin əsas vəzifələridir.

Bibliografiyaşünaslığın ən mühüm problemlərindən biri bibliografik fəaliyyətin intensivləşdirilməsi yollarını və vasitələrini müəyyənləşdirməkdən və elmi cəhətdən əsaslandırmaqdan ibarətdir.

Müasir dövrdə elmi-tədqiqat işlərini iki əsas mövzuya görə istiqamətləndirmək olar. Birinci istiqamət cəmiyyətin yeniləşməsi, milli mədəni ənənələrin bərqərar olması proseslərində, təhsil sistemində gedən islahatlarla əlaqədar olaraq qarşıya çıxan vəzifələrin həllində bibliografik fəaliyyə-

tin iştirakını canlandırmaq; ikinci istiqamət isə elmi-texniki tərəqqinin, müasir cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının sürətlə artan və mürəkkəbləşən informasiya tələbatlarının bibliografik təminatı problemlərini həll etmək məsələləri ilə əlaqədardır.

Müstəqil inkişaf yoluna yeni qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasında bibliografiyaşünaslıq sahəsində elmi-tədqiqat işinin ən mühüm istiqamətlərindən biri bibliografik fəaliyyətin bəzi əsas prinsiplərinin əməli olaraq həyata keçirilməsi yollarının, mexanizminin və vasitələrinin işlənməsi və elmi cəhətdən əsaslandırılması ilə əlaqədardır. Bibliografik fəaliyyətdə milli ənənələrimizə qayıdış, sənədlərin bibliografik qaydada bir dəfə işlənməklə onun nəticələrindən dəfələrlə və bir çox məqsədlərlə istifadə olunması, bibliografik vəsaitlərin hazırlanması və nəşri proseslərinin mərkəzləşdirilməsi və onlardan mərkəzləşdirilməmiş qaydada geniş istifadə olunması kimi prinsiplər bunlara misal ola bilər.

Təvsiyə bibliografik fəaliyyətdə onun intensivləşdirilməsi vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq «hər oxucu qrupunun öz vəsaiti» əvəzinə «bir vəsait bir çox oxucu qrupu üçün» prinsipi əsas götürülməlidir. Təvsiyə bibliografiyaşünaslığında ən mühüm vəzifə kütləvi mütaliyə rəhbərlikdə kitabxana-bibliografiya aspektlərinin üzvi şəkildə uzlaşdırılması və əlaqələndirilməsi proseslərini nəzəri cəhətdən əsaslandırmaqdan və konkret metodika ilə təmin etməkdən, təvsiyə bibliografiyasının kitabxana fondlarının formalaşdırılmasında, ədəbiyyatın kütləvi informasiya vasitələri ilə, o cümlədən dövrü mətbuat, radio, televiziya vasitələri ilə yayılmasında iştirakı yollarını və metodlarını işləməkdən ibarətdir.

Bibliografiyaşdırma və bibliografik xidmət proseslərinin daha da təkmilləşdirilməsində əsas şərtlərdən biri onların texniki təchizatı ilə bağlıdır. Bibliografik təcrübədə ən yeni informasiya texnikası, bibliografik proseslərin

avtomatlaşdırılması texnikası tətbiq olunmadan bibliografik ehtiyatların intensivləşdirilməsinə, onların səmərəliliyinin və keyfiyyətlərinin artırılmasına heç cür nail olmaq mümkün deyil.

Azərbaycanda bibliografiya sahəsində elmi-tədqiqat işi 1950-ci illərdən genişlənir. Bakı Dövlət Universitetinin, əsası 1947-ci ildən qoyulmuş kitabxanaçılıq fakültəsi və onun nəzdində 1968-ci ildən fəaliyyət göstərən bibliografiyaşünaslıq kafedrası bibliografiyaşünaslığın ayrı-ayrı istiqamətləri, o cümlədən Azərbaycan bibliografiyasının tarixi, təşkili, metodikası, bibliografik ehtiyatlar, onların yerləşdirilməsi və səmərəli istifadəsi kimi problemlər üzrə əsaslı tədqiqatlar aparır (20, s.77-107). Bibliografiyaşünaslıq tədqiqatlarında M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanası və Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanası da iştirak edir və bibliografik xidmət problemlərinə daha çox maraq göstərirlər.

§ 4. Bibliografik fəaliyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq

Dünyada baş verən global sosial-iqtisadi, siyasi dəyişikliklər inteqrasiya ənənəsinin əhəmiyyətini daha da artırır. Global, ümumbəşəri problemlər getdikcə çoxalır. Elmi-texniki tərəqqi, o cümlədən elektronika, hesablayıcı informasiya, sürətləndirici texnikanın və texnologiyanın inkişafı (məsələn, İNTERNET) adamlar arasında əlaqəni əsr-lərlə çətinləşdirən maneələri bir-birinin ardınca ləğv edir, möhtəşəm beynəlxalq proqramların həyata keçirilməsini reallaşdırır.

Hərtərəfli beynəlxalq əməkdaşlıq nəinki texniki cəhətdən mümkün olur, həm də zəruri bir məsələyə çevrilir.

Ən müxtəlif informasiya mənbələrinin geniş və sürətli mübadiləsi olmadan elmin, texnikanın, mədəniyyətin daha da tərəqqi etməsi, xalqlar və dövlətlər arasındakı inamın

inkışafı mümkün deyil. Ona görə də beynəlxalq informasiya (o cümlədən bibliografik) əməkdaşlığı, informasiya təminatının ümumdünya və lokal beynəlxalq sistemi müasir beynəlxalq əlaqələr kompleksinin mühüm üsürü olur. Bu mühüm işdə müstəqilliyə yenidən qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikası da öz yerini tutmalıdır.

Beynəlxalq bibliografik əməkdaşlıq əslində müxtəlif ölkələrin müvafiq hökumətlərarası və qeyri-dövlət beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə həyata keçirilir. Bu təşkilatlar beynəlxalq bibliografik proqramların və sistemlərin işlənməsi və tətbiqi ilə məşğul olurlar.

Ən mühüm hökumətlərarası beynəlxalq təşkilat - Təhsil, Elm və Mədəniyyət Məsələləri üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (YUNESKO) hesab olunur və onun fəaliyyətində bibliografik aspektlər də mühüm yer tutur.

Bir çox qeyri-dövlət beynəlxalq təşkilatlar YUNESKO ilə yaxından əlaqə saxlayır. Bunlardan Kitabxana Assosiasiyaları və Müəssisələrinin Beynəlxalq Federasiyası (İFLA), Sənədlər üzrə Beynəlxalq Federasiya (FİD), Elmi İttifaqların Beynəlxalq Şurası (MSNS), Beynəlxalq Arxivlər Şurası (MSA) bibliografik əməkdaşlıq sahəsində mühüm yer tuturlar.

YUNESKO bu təşkilatlara öz aralarında müəyyənləşdirdikləri irimiqyaslı beynəlxalq bibliografik proqramları həyata keçirməkdə əzmi köməklik göstərir. Bu proqramlardan ən mühümlərinin üzərində dayanmaq yerinə düşər. 1970-ci ildən İFLA tərəfindən (YUNESKO) işlənilən həyata keçirilən Universal Bibliografik Uçot (UBU), 1971-ci ildən YUNESKO və MSNS-in təşəbbüsü və FİD-in yaxından iştirakı ilə yerinə yetirilən Elmi və Texniki İnformasiya Sahəsində Hökumətlərarası Əməkdaşlıq (YUNİSİST), əsası 1974-cü ildə YUNESKO, İFLA, FİD, MSA və başqaları tərəfindən qoyulmuş «Milli İnformasiya Sistemi» (NATİS) proqramları belələridəndir.

UBU proqramı öz qarşısına ölkələr arasında müxtəlif tipli sənədlər, o cümlədən kitablar, dövri nəşrlər, çap olunmayan, audiovizual və maşınla oxunan sənədlər haqqında ümumdünya bibliografik informasiya sistemi yaratmaq kimi mühüm vəzifə qoyub. YUNİSİST-in məqsədi sahəvi xarakterli ümumdünya elmi-texniki informasiya sistemi yaratmaqdır. NATİS proqramı isə əslində UBU və YUNİSİST proqramlarının milli elmi-texniki, kitabxana və bibliografiya (hərinci növbədə universal və sahəvi milli bibliografiya) xidmətlərinin inkışafı əsasında həyata keçirilməsində bir vasitə rolunu oynayır. Bütün bu proqramlar informasiyanın işlənməsinin, mühafizəsinin və onun maşınla oxunan daşıyıcılarla mübadiləsinin vahid milli avtomatlaşdırılmış sistemdə birləşdirilməsi ideyasına əsaslanır.

UBU, YUNİSİST və NATİS proqramlarına YUNESKO-nun XIX Baş Konfransının (1976-cı il) yaratdığı hökumətlərarası şura rəhbərlik edir.

Müasir dövrdə dünya ölkələri arasında ideoloji fikir ayrılığı artıq demək olar ki, aradan qaldırıldığına görə bibliografik fəaliyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsinə böyük imkan yaranmışdır. Gənc müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə dünya ölkələri arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr gəzlikcə artır və möhkəmlənir. Bu, respublikamızın da bibliografik fəaliyyət sahəsində beynəlxalq miqyaslı əməkdaşlıqda iştirakı üçün əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Belə əməkdaşlıq respublikamızda bibliografik informasiya məqyasını artırır və tələbatçıların informasiya tələbatlarının kompleks halında, səmərəli və keyfiyyətli təminatına əsaslı zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev B.V. Elmi-texniki tərəqqi və bibliografiya // Elmi əsərlər: Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya seriyası /Azərbaycan Dövlət Universiteti. - 1978. - № 1. - S.3-8.
2. Qəhrəmanov Ə.H. Ümumi bibliografiyadan müxtəsər mə'lumat. - B., 1953. - 79 s.
3. Qəhrəmanov Ə.H. Ümumi bibliografiyanın əsasları. - B., 1958. - 252 s.
4. Зотова К. Опыт опологии библиографии // Сов. библиогр. - 1989. - № 3. - С.7-14.
5. Əliyev Z.H. Azərbaycanda elmi-köməkçi bibliografiya müasir mərhələdə // Bakı Universitetinin Xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası. - 1994. - № 1. - S.120-127.
6. Əliyev Z.H. Azərbaycan bibliografiyasının bəzi metodik məsələləri // Elmi əsərlər: Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya seriyası /Azərbaycan Dövlət Universiteti. - 1978. - № 1. - S.26-38.
7. Əliyev Z.H. Azərbaycan bibliografiyasının tarixi: Dərs vəsaiti. - B., 1978. - 77 s.
8. Əliyev Z.H. Bibliografiyanın nəzəriyyəsi və metodikası: Dərs vəsaiti. - B., 1975. - 84 s.
9. Əliyev Z.H. Bibliografik informasiya və onun elmi mahiyyəti // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya. -1998. - № 1. - S.17-25.
10. Əsgərov M. Bir bibliografik göstərici haqqında // Ədəbiyyat qəzeti. - 1947. - 27 iyun.
11. İsmayılov N.İ. Azərbaycanın kitabxana-bibliografiya ehtiyatı: vəziyyəti, problemləri, perspektivləri // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya. - 1998. - № 2. - S.81-88.
12. Kazımov R.Ə. Azərbaycanda bədii ədəbiyyatın və ədəbiyyatşünaslığın bibliografiyası: Avtoreferat. - B., 1972. - 36 s.

13. Коршунов О.П. Библиографведение. Общий курс: Учебник. - М.: Изд-во «Книжная палата», 1990. - 232 с.
14. Коршунов О.П. Библиография: теория, методология, методика. - М.: «Книга», 1986. - 287 с.
15. Коршунов О.П. Проблемы общей теории библиографии: Монография. - М., 1975. - 191 с.
16. Mirəhmədov Ə. Bibliografiya kitablarımız haqqında // Kommunist. - 1949. - 30 iyun.
17. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl: Poema. - B., 1983. - S.30.
18. Nizami Gəncəvi. İskəndər nâmə: Poema. - B., 1982. - S.54.
19. Стандарты по библиотечному делу и библиографии: Издание официальное. -М.: Изд-во стандартов, 1985. - 279 с.
20. Xələfov A.A. Azərbaycanda kitabxanaçılıq təhsili (1947-1997). - B., 1998. - 125 s.
21. Xələfov Ə.T. Bibliografiya əməli fəaliyyət sahəsidir // Kitablər aləmində. - 1982. - № 1. - S.18.
22. Xələfov Ə.T. Bibliografiyaya dair yeni standart haqqında // Elmi əsərlər: Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya seriyası /Azərbaycan Dövlət Universiteti. - 1979. - № 1. - S.20-25.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I BÖLMƏ. Biblioqrafik informasiyanın nəzəri əsasları	3
§1. Biblioqrafik informasiya «sənədtələbatçı» sistemində vasitəçidir	7
§2. «Kitab-oxucu» münasibəti biblioqrafik informasiyanın meydana gəlməsi mənbəyidir	11
§3. Biblioqrafik informasiyanın mövcudluq formaları	18
§4. Biblioqrafik informasiyanın əsas ictimai funksiyaları	26
§5. Biblioqrafik informasiyanın funksional-mahiyyət quruluşu	37
§6. Biblioqrafik informasiyanın keyfiyyətləri	44
II BÖLMƏ. Biblioqrafiya fəaliyyət sahəsidir	49
§1. Biblioqrafik fəaliyyət sahəsinin meydana gəlməsi və inkişafı. Onun tə'rifı	49
§2. Biblioqrafik fəaliyyətin əsas komponentləri....	57
§3. Biblioqrafiyanın növ təsnifatı	88
§4. Biblioqrafiyanın biblioqrafiyası	106
III BÖLMƏ. Biblioqrafiyaşünaslıq və onun quruluşu	108
§1. Biblioqrafiyaşünaslıq biblioqrafiya haqqında elmdir	108
§2. Biblioqrafiyaşünaslığın tərkib hissələri	111

§3. Biblioqrafiya və biblioqrafiyaşünaslıq yaxın bilik və təcrübi fəaliyyət sahələri sistemində .....

115

IV BÖLMƏ. Biblioqrafik fəaliyyətin meydana gəlməsi və inkişafı .....

124

§1. Biblioqrafik fəaliyyətin tarixi ən'ənələri .....

124

§2. Biblioqrafiya müasir mərhələdə .....

129

§3. Biblioqrafiyaşünaslıq sahəsində elmi-tədqiqat işləri .....

135

§4. Biblioqrafik fəaliyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq

137

Ə Dəbiyyat .....

140

Nəşriyyatın direktoru:
Baş redaktor:
Mətbəə üzrə direktor
müavini:

B.Q.Ağayev
M.I.Əlizadə
Ə.Y.Qasimov

Учебное издание

Алиев Зохраб Гусейн оглы
Общее библиографоведение
(На азербайджанском языке)

Yığılmağa verilmişdir: 4.06.2001. Çapa imzalanmışdır: 11.06.2001
Formatı 60x84 №16. Fiziki çap vərəqi 9,25. Nəşr çap vərəqi 9,5
Sifariş №. Tirajı 500. Qiyməti müqavilə ilə

Bakı Universiteti nəşriyyatı,
Bakı - 370148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Bakı Universiteti nəşriyyatının mətbəəsi